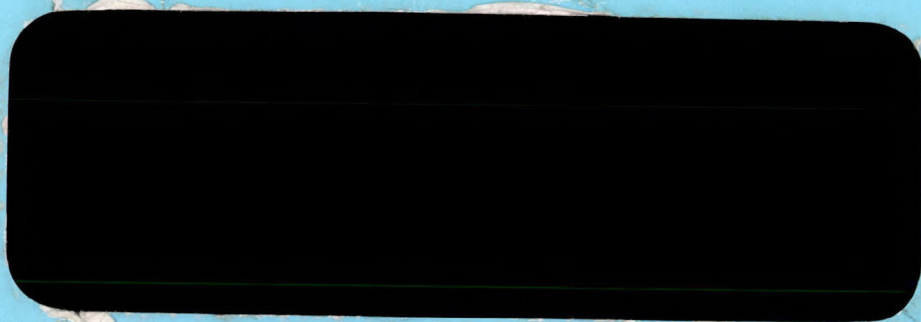

800
M 97

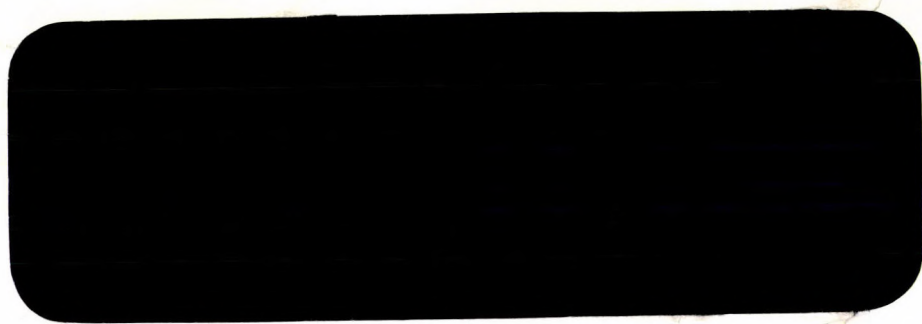
Dupl...

MŰHELYMUNKÁK

a nyelvészet és társtudományai köréből

MTA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE

266147

III. szám, 1987. április

TARTALOM

Bakró-Nagy Marianne: A paralelizmus szemantikájáról (Kognitív mechanizmusok a paralelizmusban)	3
Kontra Miklós - Gósy Mária: Azonos dallam két forrásból (megjegyzések a magyol intonációról)	19
Réger Zita: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben	31
Varga László: Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átiratban	91
Társkiadványok	121

Eng. sz.: 54590

NL0057616

III. szám, 1987. április

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A PARALELIZMUS SZEMANTIKÁJÁRÓL (KOGNITÍV MECHANIZMUSOK A PARALELIZMUSBAN)

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A dolgozat - vázlatos kifejtéssel - a következőkre keresi a választ: a mondatismétlés egy fajtájának fogalmi, szemantikai vizsgálata alapján felfedhető-e azok a gondolati lépések, amelyek a párhuzamos sorok változó egységeit eredményezik; milyenek ezek a gondolati lépések; milyen mértékben azonosíthatók a metaforák mögött feltételézhetően meghúzódó kognitív mechanizmusokkal. A dolgozat jelen formájában igen sokat köszönhet Molnár Ilona kritikai észrevételeinek.

Az alábbiakban a művészi (poétikai) mondatismétlésnek azzal a fajtájával foglalkozom, amelyben két frazeológiai egység (költeményben két, egymást követő sorokba rendeződve) egyetlen lexikai elem kivételével változatlan marad és a tartalom módosul (szemben azokkal az esetekkel, amikor a szerkezet változik és a tartalom marad változatlan).

A paralelizmusnak e fajtája a nyelvészet keretein belül több aspektusból is vizsgálható. Mivel a poétikai alkotómunka olyan megnyilvánulásairól van szó, amelyek megfelelnek egy szinkron nyelvi rendszer jól körülhatárolható és definiálható részeinek, leírásukhoz a szinkron nyelvi állapotok leírására alkalmas kategóriák alkalmazhatók. Ezek a kategóriák, a vizsgálat aspektusától függően lehetnek például grammatikaiak vagy szemantikaiak. Az utóbbiak főként a párhuzamos sorok változó egységei közötti lexikai szemantikai viszonyokat foglalják magukba, mint például a szinonímia, antinómia stb., mely kategóriákkal bármely szinkron rendszer elemeinek, azok jelentéseinek egymáshoz való viszonya is jellemezhető. Minthogy a változó lexikai szemantikai egység helye és szerepe szintaktikai szempontból kötött, azaz a paralel sorokban megegyezik - s ekként a paralelizmus a mondatismétlés egy szigorúan kötött formájának tekinthető -, különbségük elsősorban szemantikai. Másként fogalmazva: a paralelizmus leírható a változó szemantikai egységek egymáshoz való viszonyainak típusai szerint is. A változó (ti. szemantikai egység) voltaképpen felcserélhetőt jelent, amennyiben - nagyonis szigorú, de aligha egyedül nyelvi indíttatású szabályok következtében - felcserélhető egy másik szemantikai egységgel. Az egymással felcserélhető szemantikai egységek közötti különbség megállapításához azt kell elemezni, hogy mi az, ami a változóban változatlan. Az ugyanis különösebb megfontolások nélkül is elfogadható, hogy a felcserélhető egységekben vannak változatlan tartalmak, ellenkező esetben ugyanis - ti. ha nem volnának bennük változatlan, azaz közös tartalmak - az olyan szemantikai kategóriák mint szinonímia, hiponímia stb. fel sem merülhettek volna velük kapcsolatban.

A szemantikai egységeknek ilyen, a változatlan tartalmak felfedésére irányuló elemzése azonban nem történhetik meg úgy, hogy a változatlan, invariáns egységeket figyelmen kívül hagyjuk. Az elemzésbe való bevonásuk lényegében független attól, hogy ez a környezet írja elő a variáns egységek szintaktikai szerepét. A párhuzamos sorok invariáns egységeinek jelentése a felelős azért, hogy végülis a variáns egységek

szemantikailag értékelhetők, kategorizálhatók legyenek. Mindez azt jelenti, hogy a variáns egységekben lévő változatlan tartalmak leírásába az invariáns, azaz állandó egységek jelentését is be kell vonni.

A továbbiakban nem célom, hogy a paralelizmus egy-egy kiválasztott példáját az elmondottak szerint szemantikai elemzésnek vessem alá. Célom viszont, hogy megkísérleljem ráirányítani a figyelmet egy olyan összefüggésre, amelyik eddig talán egyáltalán nem vagy csak kevéssé volt tárgya a paralelizmus vizsgálatának, nevezetesen a felcserélhető egységek és nem-felcserélhető környezetük egymásra vonatkoztatott tartalmi elemzése eredményeként kimutatható, hogy mögöttük ugyanazok a gondolkodásbeli mechanizmusok húzódnak meg, mint a - nem-művészi, hanem úgynevezett mindennapi - metaforák mögött. Pontosabban: a paralel sorok végeredményben esztétikai hatása (értéke) a nem-művészi, a mindennapi gondolkodás mechanizmusaitól irányított lépések (valójában nyelvi manifesztációk) eredményeként áll elő.

A következőkben megkísérlem kiemelni és bemutatni a mindennapi gondolkodásmód szempontjából leglényegesebb jegyeket (1.), s osztják népköltési példákön illusztrálni azoknak a paralel sorokban való jelentkezését (2.). Takintettel arra, hogy a mondott mechanizmus a paralel szerkezeteknek egy meghatározott típusában figyelhető meg a legközvetlenebbül, az analógiás párhuzamoknak azzal a fajtájával foglalkozom, amelyben a variáns egység mindig az invariáns egységnek valamilyen tulajdonságát fejezi ki. Majd megpróbálok rámutatni arra, hogy mely tekintetben azonosak, illetőleg különbözőek a paralelizmus kognitív mechanizmusai a metaforáktól (3.). Itt jegyzem meg, hogy ehhez hasonló megközelítési mód, annak igénye szerepel már Steinitznél is, aki a szóparalelizmus vizsgálatának egyik lehetséges módját így látja: "Einmal handelt es sich um die inhaltlichen Bezeichnungen der Wortpaare: nach welchen (psychologischen) Gesetzen findet die Parallellisierung statt" (Steinitz 1934. 179 - kiemelés tőlem: B.-N.M.). Nem vitás, hogy lélektani törvényeken - lásd az évszámot! - gondolkodási mechanizmusokat kell értenünk.

1. A mindennapi gondolkodásmód, eredetét tekintve az ún. archaikus gondolkodásmódra vezethető vissza, jellemzőit tekintve pedig részben azonos az archaikus gondolkodásmód jellemzőivel. Ezek: analógiás és konkrét (nem-fogalmi) volta. Lássuk az előbbit, s kezdjük azzal, hogy a paralelizmus egyfajta meghatározásában ott szerepel az analógia: "Egymást követő mondatok vagy mondatpárok szerkezeti és jelentésbeli analógiáján alapuló

költői forma" (Fónagy 1986. 148). E definíció helyes, szempontunkból azonban mégsem elégséges, mivel alapjában nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy az analógia szerepet játszik-e a paralelizmusban, hanem arra, hogy miként játszik benne szerepet, hogy mitől lesz analógiásként meghatározható a sorok szerkezeti, jelentésbeli összefüggése.

Mit nevezünk analógiás gondolkodásmódnak? Röviden: olyan gondolkodásmódot, amelyik a valóság részletei között észlelt hasonlóságok alapján általánosít. "...mind a kezdeti, mind az eredeti mindennapi gondolkodás eredendő és uralkodó formái között egyike a legfontosabbaknak az analógia - túlnyomórészt ennek segítségével történik az objektív valóság közvetlen visszatükrözésének összekapcsolása és általánosítása" (Lukács 1975. 45). Mivel a valóságról (a természetről, a társadalomról és benne az önmagát szemlélő emberről) való tudás hiányos, a valóság "magyarázata": a részletekben megmutatkozó hasonlóságoknak analógiás kifejeződése. Milyenek ezek a hasonlóságok és miből adódnak? A valóság visszatükröződése az emberi gondolkodás számára soha nem mechanikus, amennyiben a valóság, illetőleg annak objektumai nem teljes totalitásukban észlelődnek, hanem csak valamilyen szempontból, valamilyen tulajdonságuk vagy tulajdonságaik szerint. E tulajdonságok egyrészt az objektumoknak nem feltétlenül a leglényegesebb tulajdonságai, másrészt - éppen a hiányos ismeretek vagy megismerhetőség következtében - félreértelmezett, nem megfelelően értelmezett tulajdonságai. (Nem lényegtelen, hogy ugyanazon dolgoknak nem ugyanazok a tulajdonságai emelkednek ki a különböző kultúrákban élő emberek számára.) Mindez már elegendő ahhoz, hogy egy dolog hasonlónak mutakozhassék egy másikhoz, jóllehet a tudományos megismerés szempontjából nem az.

Az észlelt hasonlóság nyelvi kifejeződése kétféle lehet: jelölt és jelöletlen. Jelölt akkor, amikor a hasonlítás ténye nyelvi eszközökkel jelölve van (ti. például a hasonlatban). Jelöletlen akkor, amikor a hasonlítás nincs jelölve, hanem "egyszerűen" azonosítással, azonosság formájában van kifejezve (vö. Molnár 1983b. 183: "... der Sprecher die Ähnlichkeit oder die unmittelbare Nähe zweier Dinge mit der Form der Gleichheit ausdrückt." Molnár az úgynevezett nyelvi eltolást definiálja így, amire még vissza kell térnünk; minthogy a paralelizmus és az eltolás összefüggésének tekintetében bizonyos mértékig az ő gondoltámenetét próbálom folytatni, az idézett meghatározást - az eredetnél tágabban értelmezve - megfelelő és megengedhető kiindulásnak gondolom).

Az azonosság formájában való nyelvi kifejezése a hasonlóságnak ugyan- csak kétféle lehet: 1) amikor két hasonló dolognak egyazon morfémával (szó- val, affixummal) való jelöléséről van szó (Molnár ilyen eseteket vizsgál, elsőként is a metaforát), teljes nyelvi azonosságról beszélhetünk; 2) amikor két dolognak egyazon nyelvi minta szerint való jelöléséről van szó, nyelvi analógiáról beszélhetünk, ahol a "minta" a nyelvben már létező formai, jelentésbeli, illetőleg funkcióbeli kategóriáknak a hasonló vagy azonos feltételek közötti érvényesítését jelenti. (A forma hasonlóságán alapuló analógiánál a nyelv valamely eleme, illetőleg elemei azok a valóságdarabok, amelyek hasonlóknak mutatkoznak.) Ide sorolható a paralelizmus. Míg tehát az első esetben a nyelvi kifejeződések létrejöttének a mechanizmusa is, ma- tériája is azonos, addig az utóbbiban a mechanizmus azonos, a matéria hason- ló.

Nem lényegtelen megjegyeznünk, hogy az azonosításnak sem egyik, sem másik módja nem jelenti a nyelvi leképezett dolgok azonosítását a meg- ismerés számára. Ez a paralelizmus szempontjából még könnyebben belátható (vö. Fónagy 1986. 177), igazolható, a metafora szempontjából viszont olykor már nehezebben. A bizonyításnak egy módjára hozok föl egy példát, mégpedig a metaforikus névadás köréből.

A hagyományos felfogás szerint a totemizmus lényege, hogy egyes em- bercsoportok valamilyen állattól, növénytől, tárgytól származtatják magu- kat, s ezért felveszik az ősöként tisztelt állat stb. nevét. "De va- jon valóban hiszik-e a primitívek, hogy őseik állatok, növények, különféle dolgok, természeti tárgyak voltak?" (Láng 1974.291). "... a totem nem maga az ős, nem maga az az ember vagy embercsoport, aki vagy akik egy új nemzetséget alapítanak, hanem az ősnek, az új csoportot alapító személy- nek vagy személyeknek a neve, amellyel magukat és leszármazóikat más csoportok tagjaitól meg- különböztetik." (306). Az érvelést itt még vázlatosan sem ismer- tethetem, egyet azonban ki kell emelni: a primitív népeknek nincs szavuk a "név"-re s ezért mikor származásuk felől érdeklődnek "röviden" így fe- jezik ki magukat: "nagyapám egy víz-ember volt, mivel ő egy víz-őstől származott", ti. ahelyett például, hogy nagyapám egy víz nevű ember volt stb.: "Ha egy aranda kérdezőjének kijelenti, hogy ő hangya, kenguru, emu

és így tovább, akkor csupán a szokásos rövid formulát használja totemjének kifejezésére. Nem jut eszébe, hogy egy fehér ember őt olyan hülyének nézze, aki képtelen különbséget tenni emberek és állatok között." (296, 298). A minket érdeklő kérdés most már az, hogy miként vált az ő elnevezésévé valamely állatnév stb.? A válasz kézenfekvőnek tűnik: nyilvánvalóan úgy, hogy a totemős (tehát ember!) valamely tulajdonságát tekintve hasonlított valamely dologra, például állatra, s ezért, ezen az alapon az állat nevét átvitték a totemősre, vagy pedig úgy, hogy valamely dolog a csoport, illetőleg a totemős életében lényeges szerepet játszott, s innen az elnevezés. Lévi-Strauss például az efféle magyarázatot elveti, s a totemizmust, annak különféle megnyilvánulásait rendszernek, mégpedig szimbólum-rendszernek tekinti. Eszerint a megismerés számára bizonyos dolgok, tulajdonságaikat tekintve úgy hasonlítanak egymásra és különböznek egymástól, amiként az egyes totemcsoportok hasonlítanak vagy különböznek. E hasonlóságok vannak tehát kifejezve, szimbolizálva az elnevezések által. E hasonlóságok felfedezése a dolgok, illetőleg a csoportok között az asszociáción alapul, Lévi-Strauss asszociációs logikának nevezi (1965. 109 kk.). Mármost akár Lévi-Strauss felfogása a helyes, akár nem, egy bizonyos: mindkét esetben a hasonlóság alapján történik a névadás. A különbség abban áll (ti. a nyelv szemszögéből), hogy ha a Láng-féle felfogást követjük teljes nyelvi azonosságról, ha a Lévi-Strauss-félet fogadjuk el, inkább analógiás névadásról beszélhetünk. A gondolkodás, pontosabban a megismerés számára - s a magam részéről így tartom elfogadhatónak - egyik eset sem jelenti maguknak a dolgoknak az azonosságát.

Az archaikus gondolkodásmód másik fő jellemzője, hogy konkrét (azaz nem-fogalmi), amin azt kell értenünk, hogy a fogalom konkrét dolgok közötti viszonyokkal van kifejezve, illetőleg helyettesítve. (E viszonyokkal való kifejeződés a fogalmak használata helyett nem valamiféle választásnak az eredménye: nincs és nem is lehet szó választásról, hiszen a fogalmakban való gondolkodás még nem létezett.) A fogalmak hiánya azt jelzi, hogy a gondolkodás még nem képes az absztrakcióra (az általánosításra igen!), nem képes elvonatkoztatni, és elvonatkoztatottan kezelni az objektumok tulajdonságait vagy azok egymás közötti viszonyait maguktól az objektumoktól, hanem a tulajdonságokat vagy viszonyokat más (a tapasztalás számára hasonló tulajdonságú vagy egymással hasonló viszonyokban lévő) objektumokkal helyettesíti, szimbolizálja, azaz az ilyen objektumokat egymás

metaforáiként fejezi ki, méghozzá következetesen. Ebben az értelemben e gondolkodásmód (is) logikus. Józsa Péter, aki a szemiotika keretein belül elemzi e gondolkodásmódot (1980) homológ-metaforikus vagy konkrét-logikai kódnak nevezi. Homológ-metaforikus, mert a jelölő a jelöltnek valamilyen ("formális", mert más szubsztanciába áttehető) tulajdonságát, valamilyen struktúráját reprodukálja, azaz a strukturális hasonlóság, a homológia által lesz annak metaforája.

Az archaikus gondolkodásmódban tehát annak egyfelől analógiás, másfelől konkrét oldala nem választható el egymástól: a valóság objektumainak tulajdonságai az észlelt hasonlóság által analógikusan, más objektumokkal vannak reprezentálva, de ezzel egyúttal általánosítva is.

Most még annyit kell megjegyeznünk, hogy az archaikus gondolkodásmód jellemzői nem tűnnek el teljes egészükben akkor sem, ha az adott civilizáción belül kialakul a fogalmi gondolkodásmód: mind a tevékenységek, cselekedetek, mind a verbális megnyilatkozások szintjén megtalálhatjuk azokat a területeket, ahol megnyilvánulnak. A már idézett Józsa szerint a nyelvben a viccekben, a babonás hiedelmekből származó "kiszólásokban", a szorongást kifejező szólásokban és közmondásokban, a mindennapi beszéd metaforikus jellegű szólásaiban, az emberek és állatok elnevezésének rendszerében érhetőek tetten. E felsorolás bizvást kiegészíthető (illetőleg belefoglalható) a nyelvi változásoknak ama - a grammatikai rendszer vagy a szemantika bizonyos elemeit egyaránt felölelő - kategóriájával (kategóriájába), amelyet Molnár Ilona fedett fel (1983a, 1983b; vö. még Bakró 1984). S noha nem a mindennapi nyelv a megjelenítője, ide köthető a parallelizmus is.

2. Az eddig elmondottak talán már elengedőnek bizonyulnak ahhoz, hogy néhány, az osztják népköltésből vett esetet tekintve példát hozzunk először is az analógia jelentkezésére*:

(1) (a) kēsijen ńota zirəŋ űnt ńot,

(b) tājmiŋen ńota zirəŋ űnt ńot

(a) "bewaldete Landzungen, scharf wie Messerspitzen,
[Messerspitz-kantige..]

(b) bewaldete Landzungen, scharf wie Axtspitzen"

(Steinitz 1975. 427: 57, 58)

*A német nyelvű fordítások W. Steinitz eredeti fordításai, a magyar nyelvűek tőlem valók - B.-N.M.

- (a) "késhegy-élű erdős földnyelv,
 (b) fejszehegy-élű erdős földnyelv"
- (2) (a) tüntijen puka $\chi\omicron\mu\epsilon\tau\alpha$ $t\bar{\omega}\tau$,
 (b) wāsijen puka $\chi\omicron\mu\epsilon\tau\alpha$ $t\bar{\omega}\tau$
 (a) "zu dem gänsekropf-runden See,
 (b) zu dem entenkropf-runden See"
 (i.m. 432: 161, 163)
- (a) "a lúdbögy kerek tengerhez,
 (b) a récebögy kerek tengerhez"
- (3) (a) tüntijen kurə pat jam sānka,
 (b) wasijen kurə pat jam sānka
 (a) "in den gänsefußhohen guten Schlitten,
 (b) in den entenfußhohen guten Schlitten"
 (in 437: 44, 45)
- (a) "a lúd-láb magas jó szánban,
 (b) a réce-láb magas jó szánban"
- (4) (a) mēytijen tōtta tāk jam āṅkət,
 (b) sansijen tōtta tāk jam āṅkət
 (a) "Als bruststützenden festen guten Pfahl,
 (b) als rückenstützenden festen guten Pfahl"
 (i.m. 428: 82, 84)
- (a) "mell-támasz-erős jó cölöp [ként] .
 (b) hát-támasz-erős jó cölöp [ként]"

Mondtuk, az analógia alapja a hasonlóság, ekként az analógia nem más, mint hasonlóságon alapuló megegyezés két dolog között.

Míthogy vizsgálatunk tárgyát poétikai alkotásokból vesszük, e két dolog lehet ezen alkotások két megfelelő - azaz hasonlóságon alapuló megegyezést mutató - részletének szerkezete vagy lehet két megfelelő részletnek a tartalma, s akkor ez utóbbi esetben a jelentésnek - és nem a szerkezetnek - az analógiája van vizsgálva. Az elsőnek említett lehetőség már csak azért sem jöhet számításba, mert - miként előljáróban megmondtuk - nem a gondolati párhuzammal foglalkozunk, ahol azonos tartalom mellett a szerkezet változik, hanem a szerkezeti párhuzammal, ahol a szerkezet változatlanlansága mellett a tartalom módosul.

Végigtekintve a fenti sor-párokon, nem nehéz belátni, hogy az analógia mindig az (a) és (b) sorok között áll fenn: a (b), az ún. "felelő" sorok mindig (a), azaz "hívó" sorok analógiájára alakul ki. A szerkezeti és tartalmi azonosságot a változatlanul megismétlődő egységek, azaz a sorok invariáns egységei biztosítják, a tartalmi (de nem szerkezeti!) különbséget a változó, variáns egységek hordozzák. A variáns elemek (laza megfogalmazás szerinti) különbsége kategorizálható és "mérhető", mégpedig a szemantika kategóriái és paraméterei szerint. Bármilyen legyen is ez a különbség, illetőleg mértékük elemzésének eredménye, annyi bizonyos, hogy a variáns elemek jelentései - akár úgy, hogy közvetlenül egymásra vonatkoztatjuk őket, akár úgy, hogy az invariáns egységek jelentésére vonatkoztatjuk őket - szükségszerűen több-kevesebb közös elemet fognak fölmutatni (különben aligha kerülhettek volna paralel sorokba!), azaz többé-kevésbé hasonlóak lesznek egymáshoz. Azt mondhatjuk tehát, hogy a sor-párok analógiája egyfelől a sorok hasonlóságán (hasonlóak, mert az egy-egy variánselemtől eltekintve jelentésük azonos), másfelől a variánsok jelentésének hasonlóságán alapul.

Az összefüggések ilyesfajta regisztrálása szükséges, de még semmit sem árul el arról, hogy honnan indul ki - a sor-párokból tettenérhetően - az a hasonlítás-hasonlat, ami végülis az analógiát, az analóg sor-pár létrejöttét eredményezi. Itt ugyanis az analógia nem ok, hanem következmény, mégpedig egy hasonlat-láncnak a következménye.

Az említett kiindulást nem a sor-párok között, hanem az egyes sorokban magukban kell keresni.

Tekintsük először az (a) - hívó - sorokat, s a könnyebb kezelhetőség kedvéért végezzük el a téma-réma tagolást: a témában megjelölt dolognak mindig valamilyen tulajdonságát állítja a réma, mégpedig (1a)-(2a)-(3a)-ban az alakjáról/formájáról állít valamint, (4a)-ban pedig a szilárdságáról. Ezek az állítások mindig egy hasonlítást is tartalmaznak, amennyiben nem (csupán) azt mondják meg, hogy a témától megjelölt dolog egy bizonyos tulajdonsága szerint milyen (pl. milyen az alakja), hanem azt, hogy eme tulajdonsága szerint mely más dolog azonos tulajdonságával egyezik meg (pl. alakja minek az alakjához hasonlóan olyan, amilyen). Ezen a tagolódáson nem változtat semmit, ha a rémából kiemeljük a - (b), azaz felelő sorokkal szemben invariánsnak mutatkozó - invariáns elemeket, ugyanis a sorok téma-réma és variáns-invariáns tagolódása nem

esik egybe (ami természetesen nem szükségszerű). A kétféle tagolódás (2a)-n bemutatva a következő:

$$\begin{array}{l} [\bar{t}\bar{u}ntijen\ puka\ \chi om\alpha ta]_R\ [\bar{t}\bar{o}r]_T \\ [\bar{t}\bar{u}ntijen]_V\ [puka\ \chi om\alpha ta\ \bar{t}\bar{o}r]_{Inv.} \\ [a\ l\acute{u}db\ddot{o}gy\ kerek]_R\ [tenger]_T \\ [a\ l\acute{u}d]_V\ [b\ddot{o}gy\ kerek\ tenger]_{Inv.} \end{array}$$

Az invariáns elemet elhagyva pedig így fest:

$$\begin{array}{l} [puka\ \chi om\alpha ta]_R\ [\bar{t}\bar{o}r]_T \\ [b\ddot{o}gy\ kerek]_R\ [tenger]_T \end{array}$$

Miféle szerepet játszik a variáns elem (túl azon, hogy rá épül majd a párhuzamosság) pusztán az egyes sorokon belül? Könnyen belátható, hogy specifikálja azt a dolgot, aminek tulajdonságát a témában foglalt dologról állít, azaz aminek tulajdonságát az utóbbi dolog tulajdonságához hasonlítja; a fenti példánál maradva: a szóban forgó tenger alakja (kereksége) nem egyszerűen hasonló vagy hasonlítható általában bármely madár egy bizonyos testrészéhez, hanem - a hívó sor szerint - a lúdéhoz hasonlítható, mert - s ez már egy lépéssel egy közvetett(ebb) gondolat felé mutat - hisz (ez) a tenger nagyon kerek, s mi lehet kerekébb egy lúdbögynél!

Mindez áll a (b), felelő sorokra is, azaz: a téma-réma tagolódás nem esik egybe a variáns-invariáns tagolódással, az állítások hasonlításokat tartalmaznak; a variáns elemek specifikálják a hasonló tulajdonságú dolgot. Most már csak azt kell megnéznünk, hogy a hívó és felelő sorokban meglévő, illetőleg kialakuló hasonlító miként lépnek egymással kapcsolatba úgy, hogy végül is analógiát eredményezzenek. (Itt feltétlenül megjegyzendő, hogy az ún. analógiás sorok sorrendje kötött, tehát még elvben sem cserélhetők fel a variáns elemek, miként például a szinoním sorok esetében.)

A hasonlítások sora mindig a hívó sorokban indul meg: a földnyelv hasonlatosnak mutatkozik, és ezért hasonlítható is valamely tárgy éléhez, szorosabban a kés éléhez (1a), a tenger egy madárnak, pontosabban a lúdnak a bögyéhez (2a), a szán magassága egy madár lábának, pontosabban a lúd lábának a magasságához (3a), a cölöp ereje pedig egy támasztéknak, pontosabban mell-támasznak az erejéhez. Ha pedig a hasonlítások, s nyelvi kifejezésük is lehetséges - márpedig lehetséges -, akkor lehetséges mindeme dolgok hasonlítását még tovább is folytatni: ha a földnyelv alakja

hasonlatosnak mutatkozik a kés éléhez, akkor miért ne mutatkozhatna hasonlatosnak egy olyan dologhoz, ami viszont a késhez hasonlatos, s aminek éppúgy van éle, mint a késnek, azaz a fejszéhez (1b). Ennélfogva itt már három hasonlításról van szó: a hívó sor elsődleges hasonlatáról (H_1 : kés éle $\leftarrow$ földnyelv), a hívó és felelő sor variánsainak másodlagos (H_2 : kés éle $\leftarrow$ fejsze éle), valamint a felelő sor harmadlagos (H_3 : fejsze éle $\leftarrow$ földnyelv) hasonlatáról. (Explicit hasonlatokról valójában csak H_1 és H_3 esetében beszélhetünk, a H_2 jelöletlen.) A konkrét példától eltekintve a hasonlítások e sorozata így fogalmazható meg: ha Inv. hasonlítható $V_{(a)}$ -hoz, akkor hasonlítható $V_{(b)}$ -hez is, minthogy $V_{(a)}$ és $V_{(b)}$ is hasonlóak egymáshoz. Az analógia kiterjesztő, általánosító mozzanata ebben a "ha - akkor"-ban fogható, jelölhető meg, s erre még visszatérek. A hasonlítás láncot tehát az analógia hozza létre, s végeredményben fogja össze.

Most azt kell megnéznünk, hogy a mindennapi gondolkodásmód másik jellemzője, konkrét volta miként jelentkezik a sor-párokban. Ez, szerencsénkre, könnyen belátható: a konkrétumhoz való tapadás a mindennapi, legközvetlenebb környezetből vett tárgyaknak - mint hasonlításra alkalmasoknak - a variáns egységekben való feltüntetésében a legközvetlenebb. Hogy a sor-párokban a hasonlítás szintjén így együvé került dolgok az adott civilizáción belül miféle jelentőségűek, milyen népköltési hagyományokban gyökereznek, közülük melyiknek a használata vált szinte kötelező sztereotípiává (mint például a mindkét obi-ugor nyelvben léptenyomon feltűnő "lúd-réce" pár), s van-e önmagukon túlmutató jelképiségük - a kívülállónak sokszor megfoghatatlan, s a jelenlegi szempontból nem is lényeges. Mégis hadd utaljам Simoncsics Péter szép elemzéséhez az olvasót: egy vogul "szonett" párhuzamait felfejtve mutat rá a benne szereplő hétköznapi tárgyaknak-cselekvéseknek az idegen számára szinte fel sem sejlő szimbolikájára (Simoncsics 1980. 279).

A sorokban együvé került dolgoknak egy-egy tulajdonsága van kiemelve, hangsúlyozva a hasonlítás szintjén. Fontos hangsúlyozni, hogy a hasonlítás szintjén, más történik ugyanis, ha - mondjuk - az azonosítás szintjén történik mindez: olyankor jön létre ugyanis jelentésváltozás. Megjegyzendő, hogy a nagyon is hétköznapi, közvetlenül érzékelhető tárgyaknak a jelentkezése aligha írható egyedül a szóban forgó gondolkodásmód számlájára: mivel poétikai alkotásról, illetőleg azok elemeiről van szó,

a képszerűség szükségszerű követelmény, márpedig a paralel sorokban - példáinkban is - ez igen erős.

3. Molnár már idézett tanulmányában a metaforikus jelentésváltozások menetét egy logikailag hibás következtetés-sorral írja le: ezzel hidálja át a távolságot a kiinduló és az eltolt jelentések között (1983b. 184). Eltolt jelentésen pedig azt a jelentést kell értenünk, amelyik a korábban már idézett definíció szerint egy nyelvi eltolás eredménye. Miből adódik ez az eltolás? A jelentésváltozásoknak egy jelentős részében, így a metaforákban is, egy már ismert dolog neve válik valamely újólag megnevezendő dolog nevévé, mégpedig azért, mert a két dolog (a valóság két darabja között) valamilyen hasonlóság mutatkozik a mindennapi tapasztalat számára. E hasonlóságok (erre is utaltunk már) nem feltétlenül lényegi tulajdonságot takarnak. A nyelvekből százával idézhetők azok a metaforikus változások, amelyek úgy jöttek létre, hogy egy tárgyat vagy annak egy részét valamilyen emberi vagy állati testrészelel neveztek el, így van például a széknek lába, az asztalnak lába, a karosszéknek karja, a korszónak füle stb. Ilyen módon olyan dolgok kerülnek "egy kalap alá", amelyeknek valójában semmi közük egymáshoz. Molnár az ilyen típusú jelentésváltozások létrejöttét köti egy nem logikus, hibás gondolati lépéshez, hibás ítéletalkotáshoz, aminek szükségszerűen meg kell előznie a jelentésváltozást. Ezért két, egymástól valójában teljesen független tárgy valamilyen hasonlóságának a megtapasztalása utáni (azaz az asszociáció lejátszódása utáni) gondolati lépést egy ha - akkor típusú következtetés formájában modellálja. Például, ha lehet az embernek lába, amin áll, akkor lehet a széknek is lába, amin áll stb. Ezt a gondolati lépést fedi le az eltolás (az eredetinel jóval túlmutatóbban értelmezett freudi 'Verschiebung') fogalmával.

A ha - akkor típusú ítéletalkotás szerepének a felfedése a nyelvi változások, így a metaforák létrejöttének szempontjából új. Nem így azonban a mindennapi (archaikus) gondolkodás és a paralelizmus szempontjából: az előbbivel kapcsolatban Klix (1983. 169) összefoglalására, az utóbbival kapcsolatban pedig Fónagy utalására (1986. 178) hivatkozom. Mindezen előzmények után magától értetődő a lehetőség: a metaforák és a paralel sorok itt elemzett típusának az összevetése a fenti gondolati mechanizmus szempontjából, amikre a következők jogosítanak fel. Jakobson közel hetven esztendeje írta le máig tartó érvennyel azokat az ún.

(poétikai) szemantikai variációkat, amelyekbe a költői nyelvben két (nyelvi) elem kerülhet egymással kapcsolatba. Négy típust említ fel: a paralelizmust, a hasonlatot, a metamorfózist és a metaforát. Az utóbbi hármat a paralelizmus valamilyen különös típusaként gondolja el, nevezetesen a hasonlatot a párhuzamosság egy különös eseteként (ez nálunk a sorpárok elemei között jelentkezett), a metamorfózist időben kiterjedő paralelizmusként (ezzel itt nem foglalkozunk), a metaforát pedig egyetlen formára redukálódott paralelizmusként. A sorrend az egymással kapcsolatba lépő elemek között lévő (szemantikai) távolságot is jelzi: a paralelizmusban a legnagyobb, majd egyre csökkenve jut el a metaforához, ahol az egyetlen formába való sűrűsödés miatt - meg is szűnik.

Ha most már a szakirodalmi előzményeket elfogadva, úgy tűnik, hogy egyfelől mind a paralel sorok, mind a metafora mögött egy azonos módon modellálható gondolati mechanizmus húzódik meg, másfelől pedig a paralel sorok és a metafora szemantikai szempontból egy képzeletbeli távolság két szélső pontján helyezkedik el, akkor elképzelhető, hogy a paralelizmusban - legalábbis részben - explicálódik az a mechanizmus, amire a metafora esetében következtetni lehet.

Többször említettük, hogy a paralel sorokban is, a metaforákban is, a hasonlóság megtapasztalása a valóság két darabja között feltételezi az asszociációt, illetőleg részben azonos az asszociációval. A következő lépés mindkét esetben: a hasonlóság nyelvi megjelenítésének az igénye. A metaforák esetében azért, mert egy új dolgot (annak részét, tulajdonságát stb.) valamilyen okból meg kell nevezni, a paralelizmusban úgyszintén azért, mert valamilyen dolog valamilyen tulajdonságát poétikai okokból meg kell nevezni. Itt lényeges megjegyezni, hogy - Molnárral egyetértésben (1983b. 183-4) - a metafora esetében valami újnak a kifejezése a cél, szemben a paralelizmussal, amely esetleg már valamely meglevőnek az újrafogalmazása, variálása (ti. ez utóbbit szokás a metaforák létrejöttének okaként megjelölni, ami azonban legfeljebb némely költői metaforák esetében igaz).

A nyelvi kifejezésre irányuló igény mindkét esetben a hasonlítás szintjén gondolható el: a metaforában például a szék valamely része olyan, mint az ember valamelyik testrésze, a paralel sorokban például egy tárgy magassága olyan, mint egy állat testrészének (3a) a magassága. A hasonlítás szintjén azonban ez így még egyik esetben sem manifesztálódik,

illetőleg az, ami a paralel sorokban megfigyelhető, már nagyon közel áll hozzá. Itt ugyanis a hasonlítandó dolog (téma) mellett már megjelenik az, amihez az adott tulajdonságot hasonlítani lehet (mivel az utóbbinak is van ilyen tulajdonsága), s egyúttal ez képezi a közvetlen előzményét a hibás következtetésnek. Ne feledjük, itt is, akárcsak a metaforák esetében olyan dolgok kerülnek együvé, amelyeknek a valóságban semmi közük egymáshoz: a földnyelvnek a valóságban semmi köze a kés éléhez, avagy a tónak a madár bögyéhez. A hibás következtetés a párhuzamos sorok esetében és a metaforáknál is itt következik be. A metaforikus eltolásra a példát Molnár elemzéséből veszem. A s z ó l ige számos jelentése közül kettőnek az egymáshoz való viszonyát így adja meg:

s z ó l I/a: ' Ember egyáltalán megnyilatkozik beszédben, nem hallgat'
(Molnár 1983a. 340)

III: ' Némely állat jellemző, figyelemfelkeltő hangját hallatja'
A s z ó l III. jelentését I/a-ból így vezeti le: "Ha s z ó l lehet a.m. 'ember nem hallgat', függetlenül a konkrét beszédrészletek érzékelhetőségétől, akkor mindegy, vannak-e ilyen beszédrészletek egyáltalán. S ha ez mindegy, akkor más - nem beszélő szervezetükből hangot adó - lények is s z ó l hatnak" (Molnár 1983a. 342).

Hogy mi történik a paralel sorokban egy ilyen hibás következtetés esetében, már megmutattuk: ha a földnyelv alakja hasonlatosnak látszik a kés éléhez, és ez nyelviileg kifejezhető, akkor miért nem lenne hasonlítható valamihez, aminek éppúgy van éle stb.

Lényegében ezen a ponton válik el metafora és paralelizmus. Pontosabban a paralel sorok megállnak és megmaradnak ezen a szinten (a párhuzamba állítás szintjén), a metaforák esetében még legalább egy lépésnek kell lejátszódnia: a hibás logikai következtetésnek, amely azonosíthatónak ítélt két dolgot, nyelviileg realizálódnia, azonosulnia kell. Másként fogalmazva: különböző indítékok alapján (a metaforában valami újnak a megnevezése, a paralelizmusban poétikai okokból) ugyanazon az úton indul el a gondolkodási folyamat, de a párhuzamosság esetében - minthogy itt analógiáról van szó - megáll egy szinten, a hasonlítás (tk. a minta követésének) szintjén, a metaforák esetében viszont ennél tovább megy a teljes nyelvi azonosítás felé: az előzményeket azonban az egyetlen forma elrejtja a szem elől, a paralelizmusban viszont a variáns egységekben legalábbis részben jelen van.

Irodalom

- Sz.Bakró-Nagy M. (1984), Hangulatfestés és jelentésváltozás. Nyelvtudományi Közlemények 86: 124-131.
- Fónagy I. (1986), paralelizmus. In: Világirodalmi Lexikon 10. kötet. Budapest, Akadémiai
- Józsa P. (1980), Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Budapest, Akadémiai
- Klix, F. (1985), Az ébredő gondolkodás. Az emberi intelligencia fejlődés-története. Budapest, Gondolat
- Láng J. (1974), Lélek és isten. A vallás alapvető fogalmainak kialakulása. Budapest, Gondolat
- Lévi-Strauss, C. (1965), Le totémisme aujourd'hui.² Párizs
- Lukács Gy. (1975), Az esztétikum sajátossága.² Budapest, Akadémiai
- Molnár I. (1983a), A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről. (A szólige jelentéskörének vizsgálata) Magyar Nyelvőr 107: 333-346.
- Molnár, I. (1983b), Nicht-logische Mechanismen in der Alltagssprache. Acta Linguistica 33: 179-199.
- Simoncsics P. (1980), Az ismétlés különféle fajtái az uráli népköltészetben. In: Horváth I. - Veres A. (szerk.), Ismétlődés a művészetben. Tanulmányok. Budapest, Akadémiai. 267-285.
- Steinitz, W. (1934), Der Paralelizmus in der finnisch-karelischen Volksdichtung. FF Communications 44. Vol 115. Helsinki
- Steinitz, W. (1975), Ostjakologische Arbeiten. Band I. Herausgegeben von Gert Sauer und Renate Steinitz. Budapest, Akadémiai

KONTRA MIKLÓS - GÓSY MÁRIA

AZONOS DALLAM KÉT FORRÁSBÓL
(MEGJEGYZÉSEK A MAGYGOL INTONÁCIÓRÓL)*

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

Ebben a dolgozatban az amerikai magyarok magyar (rövidítve: AM) intonációjának, vagyis Makkai (1979:495) szavával a Magygot intonációnak a sztenderd magyar intonációtól eltérő fő sajátosságait mutatjuk be. Az adatok a Project on Hungarian—American Bilingualism in South Bend, Indiana című kutatás során készített mintegy 80 órányi magyar hangfelvételből valók.

* Köszönetet mondunk Hetzron Róbertnek és Varga Lászlónak cikkünk egy korábbi változatáról tett kritikai megjegyzéseikért.

1. Intonáció az amerikai kétnyelvűségi szakirodalomban

Az Amerikába bevándoroltak kétnyelvűségéről szóló szakirodalomban csupán sporadikus megjegyzések olvashatók az angol intonációnak a bevándorlók anyanyelvi intonációjára gyakorolt hatásáról. Rayfield (1970:72) szerint a bevándorlók anyanyelvi intonációja a legnehezebben elfelejthető (vagyis a legtovább megőrződő) nyelvi elemek közé tartozik: a második nyelvet majdnem tökéletesen beszélők idegenes akcentusát az anyanyelvi intonáció interferenciája okozza. (Hasonló megállapítást tett a Chicano angol intonációról Penfield, vö. Turner 1985:324-325.) Rayfield azt is megállapítja, hogy az amerikai zsidó bevándoroltak angol beszédében a jiddis intonáció hatása érződik és jiddis beszédükre hat az angol intonáció. Peñalosa (1980:106) Fosternek az USA délnyugati részén beszélt spanyol nyelv intonációjáról tett informális megjegyzéseit idézi. Lehtinen (1966) és Haugen (1969:419) nem tárgyalják az intonációt, Seaman (1972:173) pedig épphogy csak megemlíti. Lyra (1962:178) az amerikai lengyel intonációról megjegyzi, hogy a szókapcsolatot vagy mondatot záró eső (=falling) dallam helyett gyakorta emelkedő-lebegő (=rising-suspended) dallam hallható, ami helyes az amerikai angolban, de eltér a sztenderd lengyeltől. McRobbie-nak (1979:199) azt a megjegyzését, miszerint a békevári (Kipling, Saskatchewan, Canada) magyarok intonációja alig tér el a sztenderd magyar (a továbbiakban SM) intonációtól, kétkedve olvassuk, mivel a South Bend-i korpuszban legalább 400 esetben eltér az intonáció az óhazaitól. Ez azt jelenti, hogy az adatközlők beszédét tartalmazó kb. 1300 gépelt lapos korpuszban átlagosan minden harmadik lapon fordul elő egy, a SM-től eltérő intonációjú mondat.

2. Az adatközlők és az adatok

Az adatok az Indiana állambeli South Bendben 1980-ban és 1981-ben felvett mintegy 80 órányi magyar beszédből valók. Ebben a dolgozatban 40 adatközlő magnetofonos interjúit tekintjük át az intonáció szempontjából; közülük 14-en öregamerikások (vagyis Amerikába az I. világháború utáni években bevándorolt magyarok), 10-en 1956-57-ben vándoroltak Amerikába, 16-an pedig Amerikában születtek már. A korpuszban 36 adatközlőnél található a SM-től eltérő intonációjú mondatok; két öregamerikás és két ötvenhatos interjúiban nem találtunk eltérést. A SM-től való eltéréseket Kontra Miklós állapította meg szubjektíven: ahol a felvételen jellegzetesen Magygot, azaz nem óhazai magyar intonációt hallott, ott a korpusz írott és számítógépre vitt változatába az <I> kódot

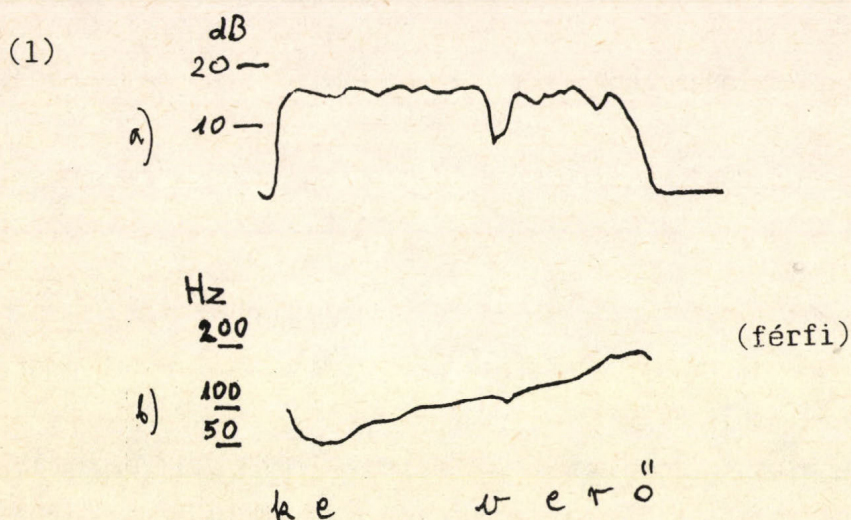

írta be. Az elemzés szubjektivitását csökkentendő, a körülbelül 400 <I> kód-
dal ellátott szövegrész egynegyedét megvizsgáltuk F-J Electronics gyártmányú
FFM 650-es típusú alapfrekvencia- és intenzitásmérővel is. A műszeres vizsgá-
lat természetesen kimutatta a szubjektív (füllel végzett) elemzés következet-
lenségeit, de igazolta a Magyarol intonáció füllel megállapított három fő jel-
legzetességének objektív létezését.

3. A Magyarol intonáció három fő jellemzője

A Magyarol intonációnak három "fülbeszökő" jellegzetessége van: bizonyos kérdé-
sek végig emelkedő dallama, a kijelentésekben az eső karakternek (vö. Varga
1981) a SM-tól eltérő pozíciója és kezdő magassága, valamint a tagmondatok
végén gyakori hullámszó (emelkedő-eső-emelkedő) dallam.

3.1. A SM-ban az eldöntendő kérdéseknek emelkedő-eső karakterdallama van. A
Magyarolban igen gyakori (az összes devianciaként kódolt esetnek majdnem a fele)
a Kodály (1937/1964:296) által is megfigyelt végig emelkedő dallam. Például
(a=intenzitásgörbe, b=alapfrekvencia-görbe):

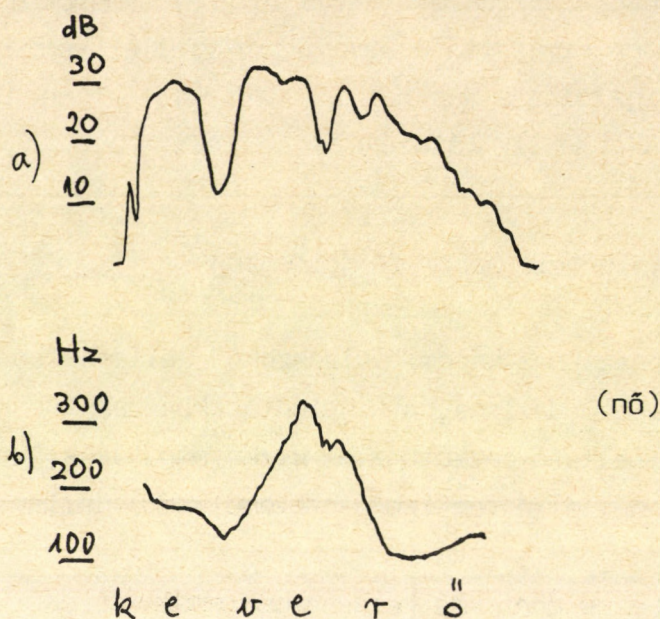
SB6B579*

*A locusok a következőképp olvasandók: a kérdéses rész a South Bend-i magyar
hangtár SB6 jelű kazettájának B oldalán, Sanyo M2502U típusú kazettás magne-
tofon 579-es számlálóállásánál található.

A SM-ban ugyanennek a kérdésnek a dallamgörbéje ilyen:

(2)

(A SM-ként megadott alapfrekvencia-görbét itt és a továbbiakban úgy kaptuk, hogy egy budapesti személlyel felolvastattuk az amerikai interjú vonatkozó részét, és a magnetofonszalagra vett szövegrészből a kérdéses mondatot elemeztük.)

További példák (a kérdéses dallam a nagybetűs szavakon jelenik meg):

SZÁMOLNI? SB131B531

CSAK TUDJA MI NINCS? SB34A123

NEM NEHÉZ? SB6B705

(Az első példa öregamerikás, a második ötvenhatos, a harmadik Amerikában született adatközlőtől származik.)

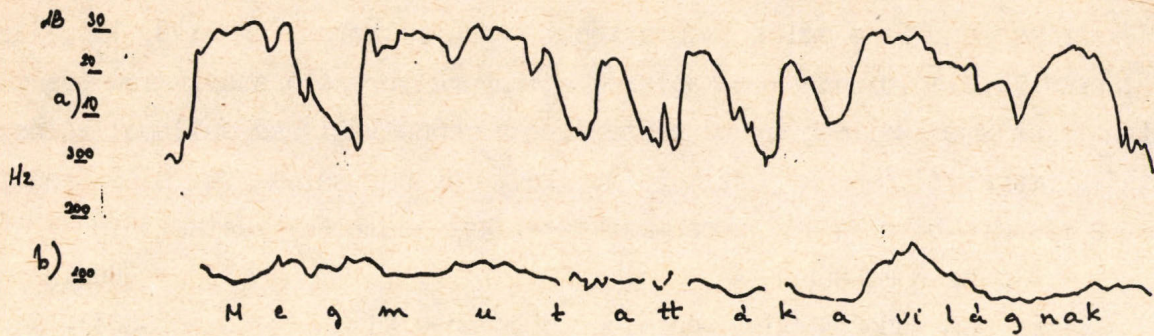
A Magyarországi végig emelkedő dallam - amint azt Varga (1975:103-105 és 106-110) kontrasztív elemzése megjósolta - az amerikai angol hatása. Hasonló interferenciás jelenséget figyelt meg Leed külföldön élő oroszok kérdő intonációjában (idézi Bolinger 1978:502).

3.2. Az angol kijelentések általában középső-magas-mély (mid-high-low) dallamúak, s a legmagasabb szótag a mondat utolsó hangsúlyos szótagja (Lado 1978: 44). A SM kijelentések ("sima közlések", vö. Varga 1981:335) ereszkedő dallamúak. A Magyarországon igen gyakori a kijelentésekben a SM-től eltérő pozíciójú

főhangsúlyos szótag, emelkedő-eső hanglejtéssel, például:

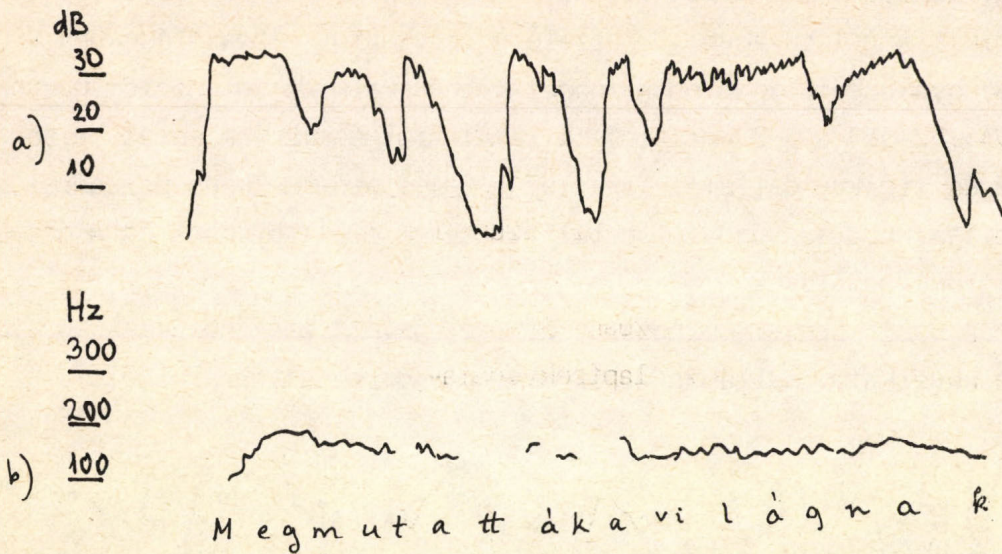
(3)

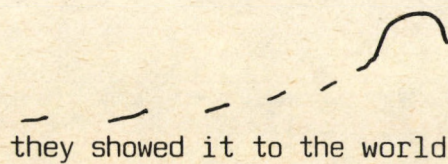
SB160A362

Ugyanez a mondat a SM-ban ilyen dallamú:

(4)

A Magyarol mondat intonációját indukáló amerikai angol mondat sematikusán ilyen:

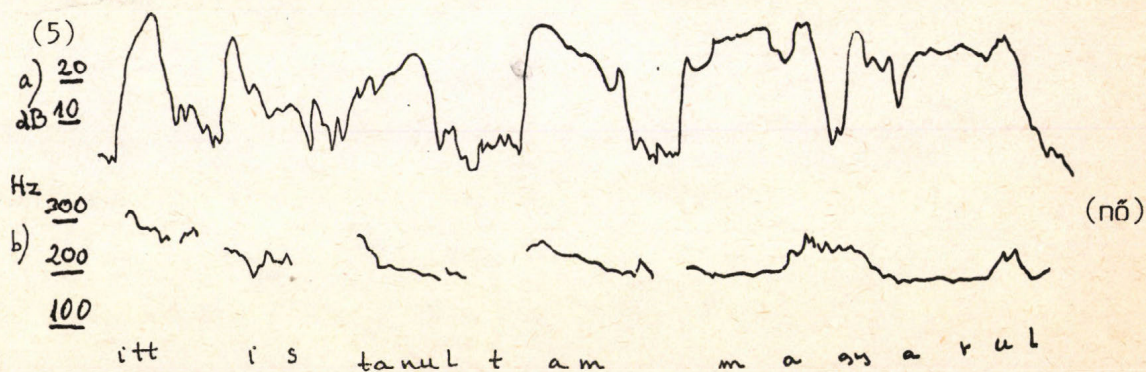

A Megmutatták a világnak mondat AM és SM alapfrekvencia-görbéje nemcsak azt illusztrálja, hogy eltérő pozíciójúak a főhangsúlyos szótagok (AM: vi- és SM: meg-), hanem azt is, hogy az AM mondatban a mondat végén magasról eső karakter van a SM-beli folyamatosan ereszkedő, illetőleg lebegő karakter helyén. Ez a példa (meg a többi hasonló) Varga (1975:98, 121, 122-123) predikcióit igazolja: a magyarok a magyarul beszélő amerikaiak (és mutatis mutandis az amerikai magyarok) beszédében a mondatvégi eső dallamot valószínűleg "túl magasról esőnek" érzik (i.m. 126). További példák (az első öregamerikás, a második ötvenhatos, a harmadik amerikai születésű adatközlőtől):

A pénz nem PROBLEMA	SB001B554
Én nem tudok ANGOLÚ engem ne röhögjenek KI	SB34A77
Mert őneki is épp annyi alkalma volt arra mint NEKEM	SB160A381

3.3. A hullámzó dallam. Az angolban az emelkedő intonáció bizonytalanságot fejez ki, az eső-emelkedő jelentése pedig 'állítás+befejezetlenség', 'még van valami mondanivaló' (Leech és Svartik 1975:39). (Ezeket a SM-ban emelkedő vagy lebegő dallammenet valósítja meg.) Bolinger (1978:510) szerint sok amerikai angol anyanyelvű beszélő a folyamatos elbeszélésekben (=running accounts) gyakorlatilag minden mondat végén emelkedő intonációt használ. Pike (1945:52-55) a 3-2 emelkedő dallamot mint események sorát leíró tagmondatok végén tipikus dallamot írja le, a 2-4-3 eső-emelkedő dallamról pedig megállapítja, hogy a mondaton belüli szünetek előtt gyakori és a magyarázás (=exposition) sajátja.

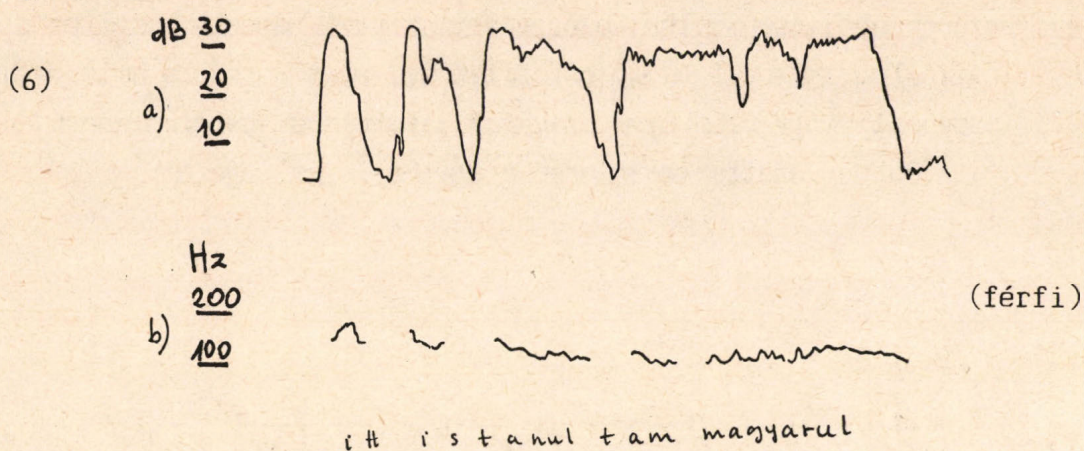
A South Bend-i korpuszban <I>-vel jelölt devianciáknak körülbelül 10 %-a a következő, hullámzó alapfrekvencia-görbével ábrázolható:

SB160A56

A Magyol mondat SM-beli megfelelőjének alapfrekvencia-görbéje nem hullámzást, hanem lebegést mutat:

További példák (öregamerikás, ötvenhatos és amerikai születésű adatközlőtől):

Azér mondom én nem tudok ANGOLUL	SB144A188
Megértem azér mit MONDANAK	SB34A101
Azért mert akárki valakivel még BESZÉLTEM	SB160A113

A hullámzó intonációjú Magyol mondatok mind az amerikai angol interferenciáját mutatják (vö. Varga 1975:27, 121).

4. Két hipotézis

A fentiekben a Magyol intonáció legfeltűnőbb (leggyakrabban megnyilvánuló) eltéréseit mutattuk be. Az elemzés - csupán a South Bend-i korpusz alapján is - lényegesen finomítható, a kimerítő deskripció azonban itt nem célunk. Megfogalmazunk viszont két szociolingvisztikai szempontból fontosnak látszó hipotézist.

A magyar szakirodalomban különféle neveken emlegetik azt az "éneklő, idegenszerű hanglejtést", amit Boros (1971:460) így ábrázol:

(7)

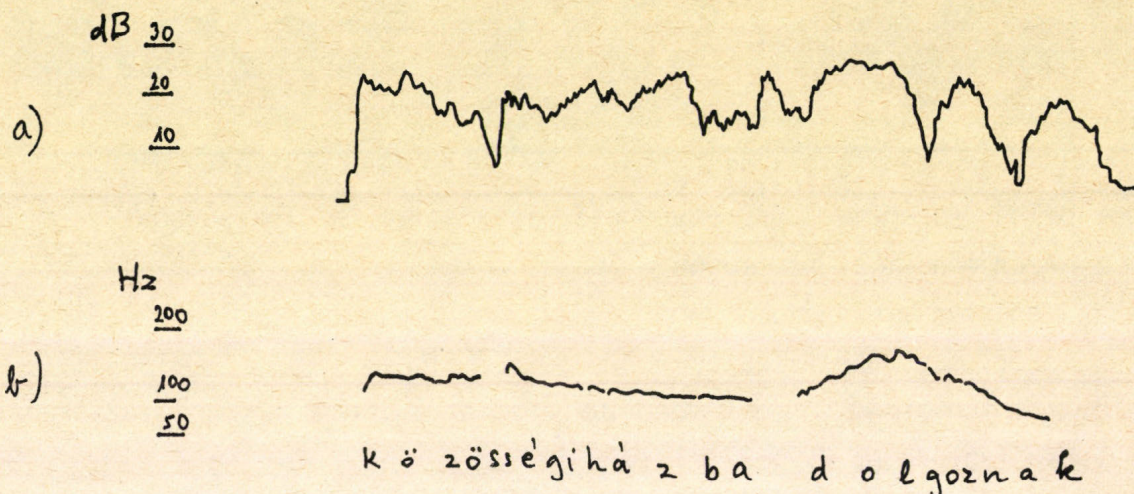

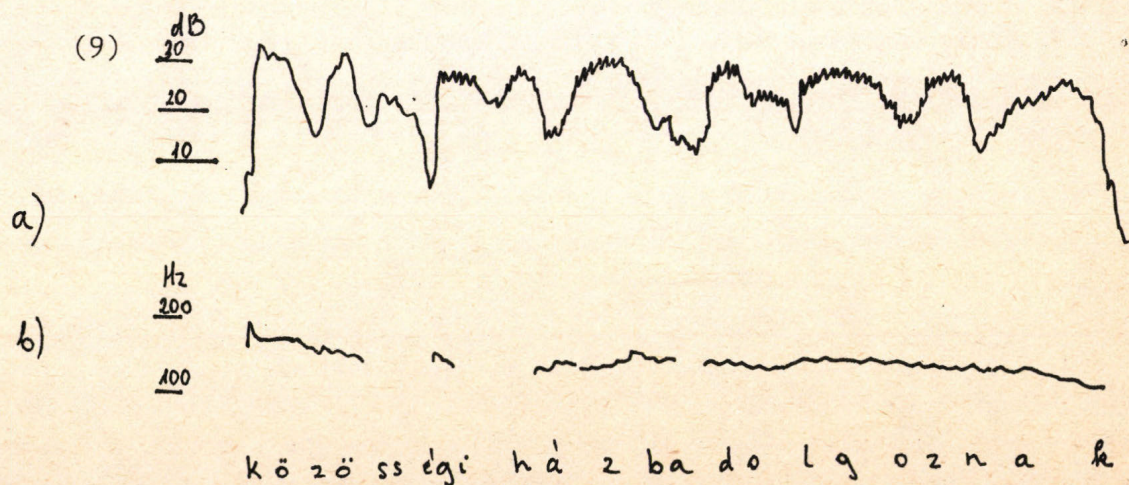
"Az utolsó 2-4 szótagnyi mondatrész (éneklő) fölcsapása - írja Boros - a pesties modorra jellemző". Imre (1963:283) "a leginkább tősgyökeres budapestiek egy részének nyelvében jelentkező, erősen kirívó, éneklő pesti hanglejtés"-en valószínűleg ugyanazt az intonációt érti, amit Boros, s amit Wacha (1985: 177) "budapesti vagy Szép Ernő szavával lipótvárosi hanglejtésnek" nevez.

A Boros lekottázta intonáció egy másik példája ez:

(8)

(Ez a példa a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoportjának archívumában, a Gazdagréti Kábeltévé anyagából átvett kazettán található.) A SM (vagy legalábbis nem "éneklő, pesti") hanglejtésű megfelelője az előbbi mondatnak ilyen görbéjű:

(A jiddis emelkedő-eső dallamról szóló tanulmányában Weinreich (1956) megállapítja, hogy az az Ó- és az Újvilág minden országában "éneklő" (=sing-song) stigmát kapott.)

A 3.2.-ben bemutatott Magygot intonáció gyakorlatilag azonos az "éneklő," "pesti" avagy "lipótvárosi" hanglejtéssel. Ezt a dallamot a magyar normatív nyelvészetben a hanglejtési hibák közé sorolják és idegenszerűnek tartják (vö. Nyelvművelő Kézikönyv I:777). Az éneklő, lipótvárosi, idegenszerű és a többi minősítés mind pejoratív címke, s azt az érzelmi attitűdöt fejezi ki, amelyet az említett intonációval beszélők a nem így beszélő magyarokból valószínűleg kiváltak. Azért valószínűleg, mert - ismereteink szerint - az ilyen intonáció kiváltotta attitűdöket a magyar nyelvészek még nem vizsgálták meg. Azt tudjuk, hogy a magyar eldöntendő kérdés intonációja a brit angol anyanyelvűekben az "eléggé parancsoló, ellentmondást nem tűrő" beszélő képzetét kelti (Coates 1975), vagyis ha egy magyar egy angoltól angolul kér szívességet, de magyar intonációval, akkor könnyen kaphat hűvös választ kér(d)ésére.

Wallace Lambert "matched guise technique" néven ismeretes kísérletei óta számos vizsgálat (pl. Linn és Piché 1986:588) azt bizonyítja, hogy a beszélők kizárólag a beszéd alapján is lényeges ítéleteket formálnak más beszélők személyiségéről. Ezek az ítéletek általában bizonyos téves sztereotípiákat alkotnak. Mivel a 3.2.-ben leírt Magygot intonáció gyakorlatilag azonos az "éneklő, pesti" hanglejtéssel, megfogalmazhatjuk azt a triviálisnak tűnő hipotézist, hogy azonos nyelvi forma azonos attitűdöket vált ki, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy az amerikai magyarok, amint megszólalnak magyarul, negatív attitűdöket váltanak vagy válthatnak ki minden óhazai magyarból, akinek sérti a fülét a "pesti" hanglejtés.

Más kutatások azonban arra engednek következtetni, hogy a beszéd nem az egyetlen forrása a sztereotípiák kialakulásának. Elképzelhető - írja Hudson (1980:207) -, hogy valamely megfigyelhető nem-nyelvi vonás vezet egy sztereotípiák kialakulásához, majd a sztereotípiák asszociálódnak egyfajta beszéddel. Hudson szerint ezt látszik igazolni Williams (1973) kísérlete, amelyben egy fehér, egy néger és egy mexikói gyereket hátulról mutató videofilmet játszottak le a kísérleti alanyoknak. Mivel a film hátulról mutatta a különböző bőrszínű gyerekeket, lehetséges volt mindhárom esetben ugyanazt a beszédmintát (hangsávot) hozzákeverni a filmhez, anélkül, hogy a kísérleti személyek erre rájöttek volna. A néger és a mexikói gyerek beszédének vélt beszédet kevésbé sztereotípiásnak minősítették a fehér gyerekének vélt beszédénél, ami azt mutatja, hogy a kísérletben résztvevők vizuális jegyek alapján azonosították egy szte-

reotípiát, majd föltételezték, hogy a hallott beszéd olyan, amilyenek a sztereotípiák értelmében "lennie kell". Azonos nyelvi forma tehát - bizonyos szociálpszichológiai tényezők hatására - különböző attitűdöket is kiválthat. Esetünkben elvileg föltételezhető az is, hogy az amerikai magyarok "pesti" hanglejtése nem vált ki negatív attitűdöket az óhazában.

A "pesti" hanglejtés sokoldalú, gondos vizsgálata, amely a kizárólag nyelvi változatokhoz kötődő attitűdöket és az azokhoz is kötődő komplex sztereotípiákat is föltárja, segíthet megválaszolni azt a fontos kérdést, hogy átvivődnek-e, s ha igen, miképpen, egyes nyelvváltozatokhoz (is) kapcsolódó társadalmi előítéletek.

Irodalom

- Bolinger, D. (1978), Intonation Across Languages. In: Greenberg, J.H., Ferguson, C. A., Moravcsik, E.A. (szerk.), Universals of Human Language. Volume 2. Stanford, Stanford University Press, 1978, 471-524.
- Boros R. (1971), Beszéddallamok, különösen éneklő vagy idegenszerű jellegűek. Magyar Nyelv 67:460-464.
- Coates, J. (1975), Attitudinal Factors in Hungarian and English Intonation. Idegen Nyelvek Tanítása 18/2: 52-56.
- Haugen, E. (1969), The Norwegian Language in America. Second edition. Bloomington, Indiana University Press, 1969.
- Hudson, R.A. (1980), Sociolinguistics. Cambridge University Press, 1980.
- Imre S. (1963), Hol beszélnek legszebben magyarul? Magyar Nyelvőr 87: 279-283.
- Kodály Z. (1937/1964), A magyar kiejtés romlásáról. In: Visszatekintés II. Budapest, Zeneműkiadó, 1964. 289-299.
- Kontra M. (1986), Fejezetek egy amerikai magyar közösség magyar nyelvhasználatából. Kandidátusi értekezés.
- Lado, R. (1978), Linguistics Across cultures. Thirteenth printing. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1978.
- Leech, G. - Svartik, J. (1975), A Communicative Grammar of English. London, Longman, 1975.
- Lehtinen, M. (1966), An Analysis of a Finnish-English Bilingual Corpus. Unpublished Ph.D. dissertation. Bloomington, Indiana University, 1966.
- Linn, M.D. és G. Piché (1986), Black and White Adolescent and Preadolescent Attitudes toward Black English. In: Allen, H. B. and M. D. Linn (szerk.), Dialect and Language Variation. New York, Academic Press, 1986, 574-590.
- Lyra, F. (1962), English and Polish in Contact. Unpublished Ph.D. dissertation. Bloomington, Indiana University, 1962.
- Makkai, A. (1979), Latinate Diglossa in Finno-Ugric: Could Hungarian Have Become a Romance Language? In: Brogyanyi, B. (szerk.), Studies

- in Diachronic, Synchronic, and Typological Linguistics. Amsterdam, John Benjamins B.V., 1979, 489-506.
- McRobbie, Z. (1979), A Linguistic Analysis of the Békevár Community. In: Blumstock, R. (szerk.), Békevár: Working Papers on a Canadian Prairie Community. Ottawa, National Museums of Canada, 1979, 167-209.
- Peñalosa, F. (1980), Chicano Sociolinguistics, Rowley, Mass., Newbury House, 1980.
- Pike, K. L. (1945), The Intonation of American English. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1945.
- Rayfield, J.R. (1970), The Languages of a Bilingual Community. The Hague, Mouton, 1970.
- Seaman, P.D. (1972), Modern Greek and American English in Contact. The Hague, Mouton, 1970.
- Turner, P.R. (1985), Review of Jacob Ornstein-Galicia (ed.), Form and Function in Chicano English. Rowley, Mass.:Newbury House, 1984. International Journal of American Linguistics 51: 324-325.
- Varga L. (1975), A Contrastive Analysis of English and Hungarian Sentence Prosody. Budapest, Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics.
- Varga L. (1981), A magyar intonáció - funkcionális szempontból. Nyelvtudományi Közlemények 83: 313-338.
- Wacha I. (1985), Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. Grétsy L. (szerk.), Nyelvészet és tömegkommunikáció I. kötet. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985.
- Weinreich, U. (1956), Notes on the Yiddish rise—fall intonation contour. In: Halle, M. et al. (szerk.), For Roman Jakobson, The Hague, Mouton, 1956, 633-643.
- Williams, F. (1973), Some research notes on dialect attitudes and stereotypes. In : Shuy, R. W. and W. Fasold (szerk.), Language Attitudes: Current trends and prospects. Washington, Georgetown University Press, 1973, 113-128.

RÉGER ZITA

NYELVI SZOCIALIZÁCIÓ ÉS NYELVHASZNÁLAT MAGYAR-
ORSZÁGI CIGÁNY NYELVI KÖZÖSSÉGEK BEN

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A tanulmány a "Cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálata" c. kutatási projektum célkitűzéseit, kutatási módszereit és kezdeti eredményeit ismerteti. A kutatás első témáját - a kisgyermekeknek szóló cigány beszéd sajátosságait - tárgyaló résztanulmány számos nyelvi adattal bizonyítja, hogy a cigány beszélők nyelvhasználatában is fellelhető számos olyan jelenség, amely a legtöbb nyelvi közösségben a kisgyermekekhez intézett beszédet jellemzi. Az e témakörben feltárt másik jelenségcsoport a cigány népi kultúra sajátosságaival függ össze: a kisgyermekeknek szóló beszédben ugyanis kezdettől fogva jelen vannak a cigány szóbeli (orális) kultúrát jellemző sajátos beszédműfajok, illetve ezek meghatározó vonásai. A második résztanulmány néhány cigány gyermekjátékot mutat be. Az e játékok során improvizált szövegek egyértelműen tanúsítják, hogy a hagyományos cigány kultúrában élő gyerekek iskoláskorukra elsajátítják - és alkotó módon alkalmazzák - a cigány szóbeli kultúra meghatározó jegyeit. Mindennek alapján a tanulmány cáfolja a "nyelvi deficit" hipotézisét.

A cigány nyelvet, hagyományokat többé-kevésbé őrző cigány közösségekben élő gyermekek otthoni nevelődését, családi szocializációját az elmúlt két évtizedben megjelent cigány tárgyú írások többsége gyakorlatilag szinte minden lehetséges szempontból negatív folyamatként minősítette; e folyamat sajátosságait voltaképpen már eleve bizonyos - a hétköznapi tudatban a "cigány gyermek" képéhez asszociált - negatív sztereotípiák: az iskolai eredménytelenség és a deviancia látószögéből mérlegelte. Ezek az írások, amelyeknek megállapításai a gyermekek otthoni nevelődéséről jórészt feltételezsen, kisebb részben alkalmi megfigyeléseken alapulnak, a családi szocializáció minden aspektusában, minden eszközében - az értékek átadásában, a szokások kialakításában éppen úgy, mint az anya-gyermek beszédkapcsolatban vagy a kisgyermekkel való játékban - a hiányt tartották meghatározónak, amint azt az alábbi néhány - találomra kiemelt - megállapítás szemlélteti: "A tulajdonképpeni nevelés, azaz a megfelelő viselkedésre való szoktatás és gondolkodásfejlesztés... ismeretlen a hagyományos életmódot folytató cigány családokban." (Vekerdi-Mészáros, 1978:35); "A cigány kisgyermeket két szempontból éri nyelvi károsodás a hagyományos - telepi - cigány környezetben. Egyrészt a beszélgetésre szoktatás kimaradása (ún. dialógushelyzet hiánya). A hagyományos életszemléletű, putrilakó szülők nem szoktak elbeszélgetni beszélni kezdő kisgyermekükkel. Így a másfél-kétéves cigány gyermek pusztán hallás útján, csiszoló-javítgató gyakorlat nélkül sajátítja el a nyelvet (akár cigányt, akár magyart)." (Várnagy-Vekerdi, 1979:24); "A telepi cigánygyermekkel anyjuk keveset foglalkozik, így játékosztónuk fejletlen marad, megreked a verekedés szintjén..." (Vekerdi-Mészáros, 1978:23); "Az anya mint elsődleges közvetítő nincs birtokában a társadalmi-történelmi alapon kialakult objektiválódott rendszernek (a természetes nyelvnek). A gyermek ezen a személyes közvetítőn keresztül nem interiorizálhatja a nyelvben rögzült társadalmi tapasztalatokat, tudattartalmakat... A cigánycsaládban alkalmazott követelményrendszer - ha egyáltalán van ilyen - a gyermeknek nem nyújt módot arra, hogy különböző magatartásmódozatokat tanuljon meg." (Tomai, 1979:95).

E kérdések tekintetében - megfelelő, célzott vizsgálatok lehetősége híján - nem juthattak sokkal előbbre azok a kutatók sem, akik a cigány gyermekek szocializációjának jellemzésekor a hiány egyes nyilvánvaló tényezőin (például a tárgyak hiányán) túl - a kulturális eltérések, a "másság" tényeit is készek voltak figyelembe venni (ld. pl. Kemény, 1976:46-49).

Arról, hogy valójában mi történik a cigány gyermekekkel, amíg az intézményekbe - iskolába, óvodába - bekerülnek, mindmáig szinte alig tudunk valamit: családon belüli szocializációjuknak gyakorlatilag minden aspektusát alapvetően a megbízható információk, a konkrét ismeretek hiánya jellemzi. Ezzel kapcsolatban kivételként azonban meg kell említenünk egy - az átlagot messze meghaladóan jó helyzetű - budapesti cigány csoport gyermekeinek iskolai beilleszkedését vizsgáló értékes esettanulmányt, amely a családi szocializáció kérdéseit is érinti (ld. Forray-Hegedűs, 1985).

A jelen kutatás elsősorban a cigány kisgyermek otthoni nevelődésének egyik legvitatottabb aspektusát, a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat mibenlétét: jellegét, funkcióit, sajátosságait - próbálja meg közelebbről megvizsgálni. Mivel egy adott közösség ilyen irányú kommunikációs gyakorlata részét alkotja annak a folyamatnak, amelynek során a gyermekből szociális interakcióra képes személy: az adott közösség teljes értékű tagja lesz, kutatásunkat - Dell Hymes (1975) nyomán - a nyelvi szocializáció¹ vizsgálatának is nevezhetjük.

1) A nyelvi szocializáció terminust az újabb szakirodalom (ld. pl. Schieffelin és Ochs, 1986) kétféle értelemben használja: a) szocializáció a nyelv használata révén, a nyelv segítségével (a nyelv szerepének kiemelését ebben a vonatkozásban messzemenően indokolja, hogy a szocializáció során a gyermeknek átadott társadalmi és kulturális információkat a nyelv közvetíti, a felnőtt környezet a kisgyermek magatartását elsősorban a nyelv segítségével formálja, irányítja); b) szocializálás a nyelv használatára (a különböző kommunikatív helyzeteknek megfelelő, adekvát nyelvhasználati módok elsajátítása). A jelen tanulmányban a nyelvi szocializáció terminust ez utóbbi értelemben használom.

I. A vizsgálat céljai és kutatási előzményei

A) A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat vizsgálata a cigány nyelvi közösségekben

Kutatásunk elsődleges célja a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat - ezen belül elsősorban a kisgyermekeknek szóló felnőtt beszéd, a nyelvi "input" - vizsgálata volt. Céljában és módszereiben e kutatás a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat sajátosságait feltáró nemzetközi kutatásokhoz kapcsolódik; vizsgálatunk alapkérdéseit e korábbi kutatások alapján fogalmazzuk meg, eredményeit pedig ezek eredményeivel vetjük egybe.

Kutatási előzmények: az "input nyelv" sajátosságainak leírása a nemzetközi szakirodalomban

A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat - ezen belül elsősorban a gyermeknek szóló, hozzá intézett felnőtt beszéd - az elmúlt két évtizedben intenzív kutatás tárgya lett a szocio- és pszicholingvisztikában. E kutatások egy része szociolingvisztikai, illetve szociálanropológiai indíttatású: a gyermekkel való beszédmódot mint az egyén kommunikációjában érvényre jutó "beszédregiszterek" (meghatározott beszédhelyzetben használt nyelvi "stílusok") egyikét, illetve mint az adott etnikai kultúrában érvényes szocializációs eljárások részét kísérelték meg leírni. A kisgyermeknek szóló felnőtt beszédet vizsgáló kutatások nagyobb része azonban pszicholingvisztikai kérdésre keres választ: azt próbálja meg feltárni, hogy a felnőtt - elsősorban anya - alkalmazkodik-e - és milyen eszközökkel alkalmazkodik - beszélni tanuló gyermeke aktuális nyelvi szintjéhez, és ez az öntudatlan alkalmazkodás mennyiben, milyen "hatásfokkal" segíti elő a gyermek nyelvi fejlődését. Ezek a széles körben meginduló empirikus kutatások nyelvhasználati jegyek egész sorát azonosították e sajátos beszédstílusban. Ezek a jellemzők, amelyek száma egy, az ilyen tárgyú kutatások addigi eredményeit összegző kötet (Snow és Fergusson, 1977) szerint mintegy százra tehető, nyilvánvaló alkalmazkodást tükröznek a fogyatékos nyelvtudású partner: a beszélni tanuló kisgyermek aktuális nyelvi és értelmi szintjéhez, túl ezen pedig figyelmének, érdeklődésének ébrentartását, nyelvi aktivitásának fokozását szolgálják. Így e beszéd-

stílus nyelvtani bonyolultságát és jólformáltságát elemző tanulmányokban a különböző mutatók (például az átlagos mondathossz mérőszáma, az alárendelés aránya, a főnévi és igei csoportok összetettsége, a rossz kezdés, hezitációs jelenségek, a nyelvtanilag helytelen mondatok stb. előfordulásának mértéke) egyaránt azt tanúsítják, hogy a vizsgált 18-36 hónapos gyerekekhez intézett beszéd mondattani szempontból jóval egyszerűbb, jólformáltabb a felnőtt beszédpartnereknek szóló beszédnél (Philips, 1973; Snow, 1972, Broen, 1972). Az egyszerűség tartalmi-szemantikai téren is érvényesül, amit világosan mutat az a tény, hogy a kisgyermeknek szóló beszéd jórészt az "itt és most", a jelenben folyó események leírására korlátozódik (Snow et al., 1976). Ez voltaképpen természetesen következik abból a tényből, hogy e kutatások szerint az anyák rendszerint előszeretettel folytatják a kisgyermek által felvetett témát, kérdéseikkel, kommentárjaikkal a gyermek érdeklődésének irányát követik, az ő cselekvéséhez kapcsolódnak. (Ez utóbbi tendencia voltaképpen már a nyelv előtti korszakban is erősen jellemzi az anyai beszédet, ld. Snow, 1977). Fontos jellemzője a kisgyermekhez intézett beszédnek a nagyfokú redundancia: gyermekükhöz beszélve az anyák - azonos vagy módosított formában - gyakran ismétlik meg saját mondataikat, ami a gyermek számára kétségtelenül elősegítheti az adott közlés megértését. S nemcsak a saját megnyilatkozások, hanem a gyermek által közlöttek megismétlése, kiegészítése is gyakori jelenségnek bizonyult az anyai beszédben (Brown és Bellugi, 1964; Cross, 1977). Lexikai tekintetben az egyszerűség és a redundancia említett tényeivel összefüggő jelensége a beszédstílusnak a csekély szókincsbeli változatosság, amit a különböző vizsgálatokban nyert alacsony lexikai type-token hányadosok tükröznek (pl. Broen, 1972). Túl ezen, amint ez a korábbi antropológiai nyelvészeti kutatásokból is kiviláglik, számos nyelvészeti közösség tagjai a kisgyermekkel beszélve a nyelv sztenderd szavain kívül - vagy azok helyett - kifejezetten a kisgyermeknek szánt, igen egyszerű hangtani felépítésű lexikai elemkészletet, ún. "dajkanyelvi szavakat" ("baby talk lexicon") is használnak (Ferguson, 1964; összefoglalóan Ferguson, 1977). Hangtani (fonológiai) szempontból a kisgyermekhez intézett felnőtt beszédet egyéb tekintetben is egyszerűsége, világosságra, expresszivitásra törekvés jellemzi. (Erre utaló jelenség például bonyolult képzésű réshangok, affrikáták helyettesítése zárhangokkal vagy egyes magánhangzók, mássalhangzók gyakori megnyújtása.) A beszédmegértést

elősegítő, a gyermek figyelmének felkeltését, ébrentartását szolgáló jellegzetes módosítások egész sorát tárta fel a kutatás szupraszegmentális szinten (mondatdallam, hangsúly, ritmus, stb. tekintetében) is. (Ilyen jelenségek például a beszédtempó lelassítása, magasabb hangfekvés használata, a szünetekkel erőteljesen tagolt beszédmód vagy meredeken emelkedő-eső hanglejtésminták használata, ld. Broen, 1972; Garnica, 1974.)

A fenti jelenségek meglétét az anyai beszédben a kutatás meg lehetőségen széles körben igazolta. Az is bebizonyosodott, hogy nem csupán az anyák, hanem más felnőttek - sőt már a négyéves vagy ennél idősebb gyermekek is - sok tekintetben hasonlóan módosítják beszédüket, ha kisgyermekekhez szólnak (Shatz és Gelman, 1973; Gleason, 1975). Ami e jelenség általános érvényének kérdését illeti, ennek megítélését megnehezíti az a tény, hogy a kisgyermekhez intézett beszéd sajátosságait mindeddig kulturális és szociológiai szempontból viszonylag szűk körben (többnyire angolszász nyelvterületen, ott is szinte kizárólag a középosztályhoz tartozó családok körében) vizsgálták, s jelenleg korántsem világos, hogy az itt feltárt sajátosságok mennyire tekinthetők általánosnak. Noha antropológusok több kultúrában is nyomára bukkantak e sajátos nyelvhasználat meglétének (erről összefoglalóan ld. Ferguson (1977)), más etnikai közösségekben viszont ettől gyökeresen eltérő nyelvhasználati sajátosságokat tártak fel a felnőttek kisgyermekkel való kommunikációjában. (Így például a pápua új-guineai kaluli népcsoportban azt találták, hogy nem a kisgyermekkel folytatott, az ő szintjéhez alkalmazkodó társalgás, hanem az adott beszédhelyzetnek megfelelő, utánzandó modellként bemutatott nyelvi megnyilatkozások és ezek megismételtetése a gyermekkel jelenti a nyelv elsajátításának legfőbb keretét, forrását. A kalulik felfogása szerint ugyanis a gyermekeknek kezdettől fogva a felnőtt kommunikációhoz szükséges "kemény" beszédet kell megtanulniuk, nem pedig a "gyermekeset", ld. Schieffelin (1979)).

A mondottakat figyelembe véve vizsgálatunk - eredeti célkitűzései szerint - elsősorban a következő kérdésekre keresett választ: Milyenek a kisgyermekeknek szóló beszéd jellemzői a cigány nyelvi közösségekben? Mennyiben tér el ez a felnőttek egymás között használt beszédétől, azaz közelebről: hogyan és mennyire alkalmazkodnak a felnőttek a kisgyermek nyelvi szintjéhez? Élnek-e a felnőttek valamiféle - ösztönösen alkal-

mazott - nyelvtanítási "stratégiával" a kisgyermekkel folytatott társalgásban (például értelmezik-e, javítják-e a kisgyermek nyelvi normának nem megfelelő nyelvi megnyilatkozásait)? Mennyire és milyen eszközökkel ösztönzik beszédre? Befolyásolják-e valamilyen módon a kisgyermekkel való beszédkapcsolatot az illető közösségben élő néprajzi hagyományok? Milyenek az elvárások a gyermekek nyelvi fejlődését illetően, és hogyan alakul maga a nyelvi fejlődés? S végül - a nyelvészet illetőségi körén némileg túllépve - annak is megpróbáltunk utánanézni, hogy léteznek-e a vizsgált cigány közösségekben a beszélni tanuló kisgyermekeknek szánt folklóralkotások.

B) Cigány gyermekközösségek verbális kultúrájának vizsgálata

A kutatás e második része a cigány gyermekközösségekben belüli kommunikáció bizonyos aspektusainak a feltárását célozta. (Ezt a témakört a felnőtt-gyerek beszédkapcsolat kutatásának kiegészítéseként, mintegy kísérleti jelleggel vettük be a vizsgált kérdések körébe.) Vizsgálatunk e részében közelebbről azt próbáltuk meg tisztázni, hogy a mindennapi élet közvetlen céljain, kommunikációs gyakorlatán túl mire használják anyanyelvüket a cigány gyermekek. Léteznek-e a gyermekek körében valamiféle megfelelői a felnőttektől gyűjtött cigány folklór szóbeli "műfajainak" (pl. mese, adomaszerű rövid, csattanós történetek), illetve létezik-e valamiféle autonóm cigány gyermekfolklór? (Ez a terület - ami ismereteink jelenlegi állapotát illeti - éppen úgy fehér foltnak tekinthető, mint a felnőtt-gyermek beszédkapcsolat alakulása a cigány nyelvi közösségekben.)

Vállalt kutatási feladatunkba - a cigány gyermekek nyelvi szocializációjának a vizsgálatába - maradéktalanul beleillik e második téma, hiszen óvodás és iskolás korú gyermekek számára a gyermekközösség, a kortárscsoport a nyelvi szocializáció fontos színtere.

A különböző nyelvi közösségekhez tartozó gyermekek kommunikációs gyakorlatában élő "beszédműfajok" és általában a gyermekközösségek verbális kultúrája (amelynek egyes jelenségei olykor felnőtt minta nélkül, autonóm módon alakulnak ki és magukban e gyerekközösségekben hagyományozódnak tovább) újabban egyre inkább az érdeklődés előterébe kerül a nyelvészeti antropológia és a fejlődési szociolingvisztika kutatóinak körében (ld.

pl. Ervin-Tripp és Mitchell-Kernan, 1977; Schieffelin és Ochs, 1986). Vizsgálatunk e második témája tehát - amennyiben adatgyűjtésünk sikerrel jár - az ilyen tárgyú nemzetközi kutatásokhoz is hozzájárulást jelenthet.

II. A kutatás módszerei

A vizsgált terepek kiválasztása: A vizsgálat során elsősorban olyan kétnyelvű cigány csoportokban végeztünk adatgyűjtést, amelyekről a korábbi néprajzi vagy népzenei adatgyűjtés során bebizonyosodott, hogy valamilyen mértékben még őriznek néprajzi hagyományokat. További szempont volt a vizsgált csoportok kiválasztásában, hogy kutatásunkban valamennyi Magyarországon beszélt nagyobb dialektus: az oláh cigány, a fódózó (gurvári) és a magyar cigány (romungro) képviselve legyen.

A fenti szempontok alapján összesen 11 településen (Esztergom, Gyöngyös, Kiskundorozsma, Kiskunmajsa, Hodász, Nagyecsed, Nyírvasvári, Hajdúhadház, Kétegyháza, Nógrádmegyer, Csobánka) végeztünk adatgyűjtést. Ezen túl két somogyi helységben - Nagybajomban és Pálmajorban - beás (tehát román nyelvű) szövegeket is gyűjtött az ott élő cigányoktól a vizsgálatban részt vevő egyik munkatárs.

A terepen dolgozó munkatársak (a kutatás vezetőjén túl a legnagyobb részt vállalók: cigány gyermekekkel foglalkozó pedagóguskutató; cigányokról könyvet író szociográfus; gyermekével és szociálantropológus férjével - a férj kutatása miatt - cigánytelepre költözött óvónő, valamennyien nők) mindegyike rendelkezett legalább elemi szintű cigány nyelvismerettel és a kapcsolatteremtéshez szükséges empátiával. Az anyaggyűjtésben, s méginkább a szalagok átírásában (erről ld. alább) lehetőség szerint cigány munkatársak - az adott közösségekből származó anyanyelvi beszélők - segítségét is igénybe vettük.

Ami az adatgyűjtés módszereit illeti, ezt minden tekintetben a terep, az adott kulturális közeg sajátosságaihoz alkalmaztuk. Laza, kötetlen beszélgetés keretében az anyáktól kisgyermekük nyelvtudása felől érdeklődtünk (amennyiben a gyerek már beszélt; preverbális korúak esetében főleg affelől érdeklődtünk, mire figyel, mit ért már meg a kisbaba); ez rendszerint azonnal kiváltotta a gyermek beszédre biztatását, a hozzá való beszélést, amit - a beszélők beleegyezésével - magnóra vettünk. (A vizsgálat e részébe 0-3 éves gyermekeket vontunk be.)

A munkatársak hosszabb-rövidebb ott tartózkodásuk során minden ilyen korú gyermeknek szóló beszédet felvettek (tehát nemcsak az anya beszédét, hanem más felnőttekét, sőt idősebb gyermekekét is, amennyiben ők is beszéltek a kisgyerekekhez.) Kutatásunkban több egymást követő alkalommal (longitudinálisan) vizsgált családok is szerepelnek. A felvételek változatos beszédhelyzetekben - etetés, altatás, mosdatás, játék stb. közben készültek. Anyagunkban mindkét nemből kb. egyenlő arányban vannak képviselve gyerekek, így - egyebek között - a gyermekekhez intézett beszéd nem szerinti eltéréseit is módunkban lesz megvizsgálni, ami a cigány közösségek esetében igen fontos szempontnak tűnik.

A településeken élő óvodás és iskolás korú gyermekektől játékaik felől érdeklődtünk, illetve megkértük őket, hogy tanítsanak meg bennünket azokra a játékokra, amelyeket játszani szoktak. A közvetlen kérdezésen túl pedig minden alkalmat megragadtunk tevékenységük megfigyelésére.

A vizsgált közösségek felnőtt tagjaitól minden számunkra elérhető, hozzáférhető néprajzi anyagot, narratív szövegtípust (pl. meséket, tréfás történeteket és vicceket, történeteket a régi cigányéletről és az adott közösségben, családban történt nevezetes eseményekről, élettörténeteket stb.) magnóra vettük, hiszen témánk feldolgozásához igen fontos volt, hogy tudjuk: mit hallhatnak, mit ismerhetnek a gyerekek, melyek azok a "beszédműfajok", beszédesemények,² amelyeknek elsajátítására, reprodukciójára őket felkészítik, hogyan tükröződnek ezek a gyermekek játékaiban, a tőlük felvett szövegekben stb.

A hangfelvételeken túl a munkatársak látogatásukról jegyzőkönyvet is készítettek, amelyben a felvételek visszahallgatása, esetleges helyszíni jegyzetek és memorizált megfigyeléseik alapján rögzítették a felvétel során lezajlott eseményeket, cselekvéseket, a résztvevők személyét, valamint a téma szempontjából releváns információkat.

²) A "beszédesemény" terminus a szociolingvisztikában, a "beszélés néprajzában" a nyelvi interakcióknak egy-egy adott kultúrában érvényes, használatban lévő típusait jelöli. A beszédesemények meghatározott alkotóelemekre bonthatók, és meghatározott formai és funkcionális jegyekkel jellemezhetőek. A beszédesemények típusai, kategóriái gyakran azoknak a szavaknak az alapján azonosíthatók, amelyekkel megnevezik őket (pl. az európai kultúrkörben: megnyitó beszéd, miniszteri expoze, vasárnapi prédikáció, stb.) (Hymes, 1975:108). A továbbiakban a magyar nyelvészeti szakirodalomban jobban elterjedt "beszédműfaj" kifejezést a "beszédesemény" terminus itt megadott értelmében használom.

Mivel a munkatársak a kutatás során egyes családokkal igen jó kapcsolatba kerültek, s ezáltal az ott élő cigány kisgyermek szocializálásának módjairól egyéb szempontból is igen sok és hiteles információt szerezhettek, célszerűnek, sőt tudományos érdekeknek tűnt számunkra, hogy ezeket is feljegyezzük: így az eredeti kutatási célon túl a hagyományokat többé-kevésbé őrző cigány családok gyermekneveléséről, gyermekgondozási szokásairól, az ezekhez kapcsolódó hiedelmekről, elvárásokról is nagy mennyiségű anyagot (kb. 150 gépelt oldalnyi feljegyzést) gyűjtöttünk. (Legtöbb ilyen információ a cigánytelepen élő munkatárstól származik, akinek csecsemője gondozásához, neveléséhez gyakran adtak tanácsot a cigány asszonyok!)

A vizsgálat során nemzetközi viszonylatban is igen nagy - mintegy 160 órányi - beszédanyagot sikerült összegyűjtenünk. Ebből (a nyers átírásokat is számítva, ld. alább) mintegy 22 órányi beszédanyag átírása készült el. Cigány szövegek átírása - cigány köznyelv hiánya, a nyelvjárási változatok sokfélesége, a cigány élő beszédben oly gyakori hangzóki-esések és asszimilációs jelenségek miatt - igen bonyolult, nehéz feladat, amelynek elvégzéséhez erőteljesen igénybe vettük az adott nyelvi közösségből származó (a vizsgált településen vagy pesti munkásszálláson élő) anyanyelvi beszélők segítségét. Ha az átírás során segítséget nyújtó anyanyelvi beszélő nem - vagy legfeljebb csak nehezen - tudott írni, az átírást magát a felvételt készítő munkatárs végezte, a cigány segítő-társ feladata a szalag lediktálásában és lefordításában állt. (A cigány anyanyelvi beszélők a diktálás során rendszerint - teljesen spontán módon - szótári alakjukban használták a szövegben szereplő szavakat, nem pedig a szalagon regisztrált, a beszédfolyamatban módosult alakjukban, ami a nyelvi anyag megértésében igen nagy segítséget jelentett számunkra.) A fordítás lehetővé tette a szöveg hiteles "olvasatának" a megismerését, az esetleges ismeretlen - a rendelkezésünkre álló szótárakban nem szereplő - szavak azonosítását, illetve az átíró magyar anyanyelvű munkatárs cigány nyelvtudásának hiányából fakadó torzítások feloldását. (Az átírást közvetlenül végző munkatárs a lediktált cigány szövegen túl az anyanyelvi beszélőnek minden, a szöveghez fűzött kommentárját is feljegyezte, - ami nem egyszer igen értékes szociolingvisztikai adalékhoz juttatott bennünket.) Ha az adott közösségből már kikerült iskolázottabb cigány beszélő, a nyers átírás elkészítését esetenként teljes egészében ő maga végezte. Mind a cigány, mind a magyar nem nyelvész munkatársak

az átírás elkészítésekor tetszőleges írásmódot használhattak. (Nyers átírásaink rendszerint magyar helyesírással készültek.) Az átírás elkészítésének második szakaszában aztán a kutatás nyelvész résztvevői a nyers átírásokat javították, nyelvészetileg szakszerű írásmódba tették át, a finomabb hangjelölések bevezetésével.

III. A vizsgálat néhány eredménye³

Vizsgálatunk adatai a bevezetőben említett, súlyos nyelvi deprivációt sugalló feltételezésekkel úgyszólván gyökeresen ellenkező nyelvi helyzetet mutatnak: anyagunkból egy gazdag, sok tekintetben sajátos, élő cigány verbális kultúra körvonalai bontakoznak ki, amely a cigány kisgyermeket úgyszólván születésétől kezdve körülveszi, s amelynek a gyermek eszmélésétől kezdve részese. A jelen tanulmányban ennek csupán néhány vonatkozását érinthetem (tekintve, hogy a kutatáshoz mindössze másfél év állt rendelkezésünkre, amely alatt a kutatás vezetőjének egy másik nagyigényű kutatási programot is irányítania kellett). A vizsgálat teljes anyagának feldolgozása több évre szóló, nagy szellemi - és anyagi - ráfordítást igénylő feladat lesz.

A továbbiakban kutatásunk első témájából: a kisgyermekhez intézett beszéd vizsgálatának témaköréből ismertetek néhány jelenséget azok közül, amelyeket a vizsgálat során a legszélesebb körben tapasztaltunk, illetve amelyeket - eddigi ismereteink alapján - leginkább sajátosnak, a cigány közösségeket leginkább jellemzőnek találtunk. A vizsgálat második témaköréből: a cigány gyermekközösségek verbális kultúráját feltáró kutatásból pedig néhány - nyelvészeti és néprajzi szempontból rendkívül érdekes - játéktípust mutatok be.

3) A kutatáshoz nyújtott tanácsaikért, valamint az alább közölt szövegek átírásának az ellenőrzéséért köszönettel tartozom Kovalcsik Katalin népzene-kutatónak és Táló Endre nyelvésznek. A 44, 47, 51, 60. és 62. oldalon közölt lábjegyzeteket Táló Endre írta. Itt szeretnék egyben köszönetet mondani cigány adatközlőinknek (nevüket ld. alább, a szövegrészletek előtt), valamint mindazoknak a cigány a nem cigány munkatársaknak, akik az itt közölt szövegek gyűjtésében és átírásában közreműködtek: Balogh Jánosnének, Danyi Évának, Diósi Ágnesnek, Jakab Mihálynak és Jakab Mihálynénak, Kanalas Jánosnének, Rézműves Mihálynénak, Rostás Józsefnek és Szegő Juditnak.

A) A kisgyermeknek szóló beszéd néhány sajátossága a vizsgált cigány közösségekben

Kutatásunk során a cigány kisgyermek és környezetük beszédkapcsolatát vizsgálva mindeneke előtt e kapcsolatok sokfélesége, a gyermeket érő nyelvi hatások, ingerek bősége volt számunkra szembetűnő. Szemben azzal a - az európai és a tengerentúli angolszász kultúrákban általánosnak mondható s a hazai viszonyok között is jellemző helyzettel, hogy a kisgyermek nyelvi fejlődésének legfőbb forrása az anya beszéde, a gyermek beszédfejlődése elsősorban az anya-gyermek diád és/vagy a szűkebb család tagjaival fennálló beszédkapcsolatok keretében megy végbe, a cigány kisgyermek beszédkapcsolatai a vizsgált közösségekben szinte hihetetlenül széles körűeknek tűnnek. A családok szoros - és igen kiterjedt - rokonsági-komársági-szomszédsági kapcsolatai miatt ugyanis a kisgyermek beszédre nevelésében az anyán és a szűkebb család tagjain kívül még igen sok más személy is részt vesz: a kisgyermekes családhoz betérő gyakori látogatók által is dédelgetett, karból-karba adott kisgyermek átlagos mértékkel mérve szinte hihetetlenül sok nyelvi ingerhez jut, nyelvi teljesítményét pedig - számos adatunk utal erre - igen széles körben méltányolják.⁴ Hogy melyik gyermek éppen hol tart a beszédfejlődésben, mit hogyan mond, azt nem csupán a szűkebb család, hanem - úgy tűnik - a tágabb közösség is számon tartja (erre utal egyebek között az a tény, hogy egy-egy általunk megfigyelt cigány kisgyermek nyelvtudásáról, a nyelv sztenderd szavaitól eltérő hangalakú szavainak értelméről szinte meghökkentően széles körből tudtunk pontos, naprakész információkat szerezni).

Az alább bemutatott, a kisgyermeknek szóló beszédet jellemző nyelvi és nyelvhasználati sajátosságoknak legalább egy része nem csupán az anyák, hanem a kisgyermekhez beszélő legkülönbözőbb felnőttek, sőt idősebb gyerekek beszédében is regisztrálható volt: ez a sajátos beszédstílus - s az alapját alkotó nyelvhasználati szabályok - kétségtelenül részét alkották az adott nyelvi közösségnek a nyelvre, a nyelv adekvát

4) Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy a Forray-Hegedűs szerzőpár az általuk vizsgált cigány csoport csecsemő- és bölcsődéskorú gyermekeinek nevelésében szintén az érzelmi és érzéki ingerek gazdagságát regisztrálhatták - a várt ingerszegénység helyett (ld. Forray-Hegedűs, 1985: 68-69).

használatára vonatkozó kollektív tudásának. E nyelvhasználati jellemzők egy része hasonlóságot mutatott más kultúrákban, más nyelvi közösségek kommunikációjában leírt jelenségekkel, más részük azonban - legalábbis eddigi ismereteink alapján - sajátosan cigánynak tűnik, s valamilyen módon, valamilyen tekintetben közvetlenül összekapcsolható a cigány közösségekben őrzött szóbeli néprajzi hagyománnyal, a közösségek kommunikációs gyakorlatában élő "beszédműfajok", szövegtípusok sajátos jegyeivel. Az alábbiakban a vizsgálati anyagunkból kiemelt és bemutatott egyes jelenségek kapcsán ezeknek a - a cigány nyelvhasználatot sajátosan jellemző - jegyeknek a megragadására is kísérletet teszünk.

1) Más nyelvi közösségekben is fellelhető nyelvhasználati tendenciák: egyszerűsítési, redundancia- és expresszív jelenségek a kisgyermeknek szóló cigány nyelvű beszédben

Vizsgálati anyagukból egyértelműen kiderül: a cigány nyelvi közösségek tagjainak kisgyermekhez intézett beszédében széles körben fellelhető az egyszerűség, a redundancia és az expresszív beszédmód számos olyan jelensége, amelyek - az I. pontban mondottak szerint - más nyelvi közösségek tagjainak ilyen típusú nyelvhasználatát jellemzik. Ezek megléte pedig minden kétséget kizáróan bizonyítja: más közösségek beszélőihez hasonlóan a cigány nyelvet beszélők is - ösztönös, spontán módon - a gyermekek számára érthető, feldolgozható, figyelmüket felkeltő, ébrentartó nyelvi közlések megalkotására törekednek, amikor a közösség kisgyermekével interakcióba lépnek.

Az egyszerűsítési tendenciák megléte leginkább hangtani (fonológiai) vonatkozásban szembeszökő: a kisgyermeknek szóló cigány beszédben ugyanis a szavak hangalakja igen gyakran erős változást szenved, s e változások meghatározott szabályszerűségeket mutatnak, meghatározott típusokba sorolhatók. Ferguson (1977) kategóriáit felhasználva e változások három fő típusát különíthetjük el, amelyek a következők: a szavak hangalakjának leegyszerűsítése egyes magánhangzók elhagyása révén; különböző irányú asszimilációs folyamatok; végül pedig bonyolultabb képzésű hangok behelyettesítése a képzés szempontjából egyszerűbb (s a kisgyermek beszédfejlődése során korábban megjelenő) hangokkal. (Ez utóbbi anyagunkban szinte

kizárólag réshangok helyettesítését jelenti zárhangokkal.)

Néhány példa anyagunkból e jelenségekre:

Szavak hangalakjának redukciója hangzókihagyás (elízió) révén⁵

Dajkanyelvi hangalak

e ma
ik ta
a tār
urāles
i[∨]ci
aki }
ake }

Felnőttnyelvi hangalak

de ma "adjál nekem"
dikh ta "nézd csak"
Ža tār "menj"
zurāles "erősen, nagyon"
ni[∨]ci "nem"
laki } "övé, az ő.."(nn.
lake } birtokos esetén);
neki"

Asszimiláció

Dajkanyelvi hangalak

mittoj
bābukka
Jukka⁶
gāgo
mumija
atta
ditta
kukko

Felnőttnyelvi hangalak

mi[∨]stoj "jól van"
bābu[∨]ška "kisbaba"
Jutka Jutka
drāgo "kedves"
cumija "cumi"
a[∨]š ta "várj csak"
dikh ta "nézd csak"
cukro "cukor"

5) A kezdő mássalhangzó (vagy az első szótag) szisztematikus, szabály jellegű elhagyása gyakran megfigyelt jelensége a gyermeknyelvnek. Ugyanez jóval ritkábban fordul elő a gyermeknek szóló beszédben, egyéb felnőttnyelvi és nyelvtörténeti párhuzamok pedig kivételesek. Érdekes analógia idézhető azonban Ausztráliából, ahol két nagy nyelvi areában egy ennek megfelelő hangtörténeti szabály - ún. "initial dropping" - működött (vö. Dixon, 1980).

6) Amint e példa is mutatja, a hangtani egyszerűsítés szabályai a kisgyermeknek szóló cigány beszédben használt magyar elemekre (ezen belül a személynevekre) is kiterjedhetnek. Analóg példa a hangzókihagyás esetében: Phen "öcsönöm" - "Mondd: "köszönöm"!"

Réshangok helyettesítése zárhangokkal

<u>Dajkanyelvi hangalak</u>	<u>Felnőttnyelvi hangalak</u>	
to	so	"mi, mit"
da tār	ʒa tār	"menj"
bābupka	bābuška	"kisbaba"
petke	peske	"magának"

(Bár - amint korábban említettük - a cigány élőbeszéd folyamatában a szavak hangalakja gyakran szenved meghatározott irányú módosulást, ugyan-ezen szavaknak a fenti módon való alakváltozása cigány felnőttek egymás közötti beszédében teljesen elképzelhetetlen lenne.)

A fenti hangtani jelenségeken kívül az egyszerűsítés tendenciáját jelzik a cigány szövegeinkben igen nagy gyakorisággal előforduló, egyszerű hangtani felépítésű (általában msh.+mgh.+msh.+mgh. szerkezetű), meghatározott jelentéskörökhöz tartozó, csak kisgyermekkel való beszédben használt lexikai elemek, az ún. "dajkanyelvi szavak" is. (Az ilyen szavak nem alkalmi egyszerűsítési folyamatok eredményei, hanem az adott közösség szókincsének tartós elemei közé tartoznak. Témánk szempontjából nincsen jelentősége annak a ténynek, hogy a cigány dajkanyelvi szókészletben a magyar dajkanyelvből, esetleg a magyar tájnyelvből származó átvételek is előfordulnak, ld. alább; ezek hangtani felépítése is többnyire a fenti sémát követi.)

Néhány példa a dajkanyelvi szavakra (ahol lehetséges, a "felnőttnyelvi" megfelelőket is megadom):

<u>Dajkanyelvi szó</u>	<u>Felnőttnyelvi</u>	<u>megfelelője</u>
lala		
lulu (kerel) ⁷	sovel	"alszik"
lulaj		
pok-pok (kerel) ⁷	mārel	"ver"
tutu	pāji	"víz"
pupu	kolompīri	"krumpli"

⁷⁾A megjelölt cigány dajkanyelvi szavak közül az első kettőt rendszerint a kerel "csinál" ige tárgyaként, az utóbbit pedig a ʒal "megy", illetve az avel "jön" igék határozójaként használták az adatközlők.

cici	mās	"hús"
bebe		kisgyermek ijesztgetésére szolgáló boszorkaféle
buva (^v zal, avel~) ^{7, 8}		kb. "pápá megy" (elmegy, kimegy)
bubu < magy. dajkanyelvi <u>bubu</u>		vmi rossz, csúnya dolog
bibi < magy. dajkanyelvi <u>bibi</u>		vmilyen sérülés, fájó pont
coco	bālo	"disznó"

A redundanciajelenségek és az expresszív beszédmód szemléltetésére álljon itt egy rövid részlet az egyik igen jellegzetes szövegimprovizációból (ezekről ld. alább), amelyet egy hodászi fiatalasszony gyermekének altatása közben rögtönzött:

Lakatos Sándorné (Gyöngyi) 17 é.

Lakatos Erzsébet (Biszerka) 1;6 é.

Hodász, 1983.

Gyűjtő: Réger Zita

8) Nem kizárt, hogy a cigány dajkanyelvi buva szó magyar tájnyelvi eredetű (vö. buvál "fekszik", "gyereket elaltat, lefektet") bár a magyar tájnyelvi szó jelentése eltér a fentitől (ld. ÚMTsz).

1	Ker de tēntikāja 9	Aludjál!
2	Kēr tuke tēntika!	Aludjál (magadnak)!
3	Cukār Cērka, ēīde Cērko, pikò Bicèjko, gāgo Bicèjko.	Szép Szerka (ti. Biszerka), édes Szerka, kicsi Biszerka, drága Biszerka.
4	Kēr tēntikāja!	Aludjál!
5	Mitōō?	Jó?
6	Gāgo cukā bungāri!	Drága szép bogár!
7	Mindèno, kīnco!	Minden(em), kincs(em)!

8	Sò abā!	Aludj már!
9	Sox dè!	Aludj!
10	(ritmikusan skandálva) Sòu sòu, sòu!	Aludj, aludj, aludj!
11	Pìko-pìko Sèjka, gāgo-gāgo Bìsejka!	Kicsi-kicsi Szerka, drága-drága Biszerka!

9) A tanulmányban közölt szövegek fonetikus átírása során a következő jelölési módokat alkalmaztuk:

(1) Az aspirátákat (az ún. hehezetteket) utánírt h-val adjuk vissza: th, kh, ph.

(2) A palatális képzést külön, a mássalhangzó után írt j-vel jelöljük: tj, dj, nj, lj.

(3) A palatáliszt szibilánsok jelölése: š, ž.

(4) Az alveopalatálisokat hacsek jelöli: č=cs, š=s, ž=zs.

(5) Az r kemény, erősen pergetett, esetenként hosszú rr vagy raccsolt.

(6) Az x uvuláris réshang.

(7) A nyílt e, o jelölése: e, o.

(8) A veláris e és i jelölése: ě, í.

(9) A nazális magánhangzók jelölése: a, e. A ɔ nazális színezetű, (l és n közé eső) hang.

(10) A hangsúlyt - a magyar helyesírás ékezethasználataiból eredő esetleges zavarok elkerülése végett - balra dőlő vesszővel jelöljük.

(11) Rövid, pillanatnyi szünetet /, hosszabb (általában 2-3 mp hosszú szünetet // jellel jelölünk.

(12) A cigány szövegben a nem pontosan érthető vagy érthetetlen szövegrészeket alápontoztuk. (A bizonytalanul értett elemek a magyar fordításban is alápontozva szerepelnek, az érthetetlen szövegrészek helyét pedig pontozás jelöli.) A fordításban szögletes zárójelbe kerültek azok az elemek, amelyek az eredeti cigány szövegben nem szerepelnek. A cigány szövegben előforduló magyar szövegrészeket - a Magyarországon alkalmazott átírási konvenciónak megfelelően - aláhúzással jelöltük, és a magyar helyesírásnak megfelelően írtuk át. (Ugyanezen szövegrészek a fordításban is aláhúzva szerepelnek.)

12 Èidēsò, mìnđenò.	Édes(em), minden(em)!
13 Cùklosò, Bìsejkà.	Cukros, Biszerka
14 Kadè šovèj petk e šej, dikhēēš? mìnđjān!	Így alszik (magának) a kislány, látod? mindjárt!
15 Mìnđan vī šovèj taj, udjī, mama, udjī?	Mindjárt el is alszik, ugye, mama, ugye?

(ritmikusan skandálva)

16 Èidēs mama, cèrèbùngàrò!	Édes mama, cserebogár!
17 Gāgō, gāgō, gāāgō!	Drága, drága, drága!
18 Pikko, pikko, Źūūklò!	Kicsi, kicsi, cukor!
19 Pikko, pikko, mindeno!	Kicsi, kicsi, minden(em)!
20 Kedvešo!	Kedves!
21 Babukka!	Kisbaba!
22 Cùklošo!	Cukros!
23 Mìnđeno!	Minden(em)!
24 Cini Bicèjka, ōkos Bìcelka!	Kicsi Biszerka, okos Biszerka!

Az idézett - erős magyar nyelvi hatásról tanúskodó - szövegrészlet a cigány közösségekben a kisgyermekkel használt redundáns és expreszív beszédmód több jelenségét is szemlélteti. Ezek közé tartozik például egyes mondatrészek - vagy esetleg teljes mondatok - megismétlése (ld. pl. 3; 8-10; 17-19 mondatok a fenti szövegben); magán- és mássalhangzók emfaticus megnyújtása (pl. 14: dikhēēs? "látod?", dikhes helyett; 18,19: pikko "kicsi", piko helyett), vagy bizonyos mássalhangzók meghatározott irányú minőségi változása (például réshangok helyettesítése affrikátákkal, ld. 3; 6: cukār < šukār "szép"). Ide sorolható még egy további jelenség is, amelyet a fenti szövegrészlet átírásakor még nem jelöltünk, mivel e jelenség lejegyzésének módszerét egyelőre még nem alakítottuk ki: a kisgyermeknek szóló beszéd énekbeszédszerű prozódiaja, amely nem egy esetben - szinte észrevétlen módon - valódi dallamá: improvizált szövegű és dallamú énekké alakul át (erről ld. később).

2) A cigány közösségek nyelvhasználatát sajátosan jellemző jelenségek a kisgyermekeknek szóló cigány nyelvű beszédben

A felnőtt-gyermek beszédkapcsolat azon vonásai, amelyeket a továbbiakban ismertetünk, feltevésünk szerint nem függetlenek a vizsgált cigány közösségek élő néprajzi hagyományaitól, szóbeli (orális) kultúrájuk egyes meghatározó vonásaitól. Kutatási témánk szempontjából vizsgálva a cigány néprajzi alkotások következő sajátosságai érdemelnek figyelmet:

- Néprajz- és népzene kutatók (például Nagy, 1975, 1978; Vekardi, 1985; Kovalcsik, 1985) véleménye megegyezik abban, hogy a cigány közösségekben gyűjtött folklór-alkotások - népmesék, dalok - általában l a z á b b szerkesztésűek, improvizatívabbak az európai folklór párhuzamos alkotásainál, bár az idézett szerzők ezt a jelenséget merőben eltérő okokkal magyarázzák. A cigány népköltészeti alkotásokban ugyanis - ellentétben az európai folklór kötöttebb, személytelenebb jellegével - gyakran megjelennek a közösség által átélt, ismert események vagy a mesélő, illetve énekes egyéni sorsa, érzelmei, életének konkrét eseményei. (Nagy Olga erdélyi mesekutató szerint az ilyen típusú mesemondás a mese fejlődésének legarchaikusabb fázisát jellemzi, amelyben a mese még része az adott közösség mindennapi életének, tükrözi azt, s a mesemondás még természetes, magától értetődő tevékenységnek számít, amelyet a közösség minden tagja gyakorol, ld. i.m.)

- A cigány népköltészeti alkotások előadásának fontos sajátossága az előadó szoros kapcsolata hallgatóival. Amit például Kovalcsik (1985) a cigány népzene egyik műfajának, a lírai lassú dalnak az előadásáról írt, a cigány népköltészet más műfajainak az előadásmódját is jellemzi: "... az énekes mindig szól valakihez, valamelyik családtagjához, akiknek nevét vagy státusnevét (apám, anyám, uram, asszony, fiam stb.) újra meg újra, ill. a különböző személyekét föl váltva a dalba beleszövi... Az énekes különböző mozdulatokkal és arcjátékával is tartja a kapcsolatot hallgatóságával. Gyakoriak az összenézések, összemosolygások, egymásra mutatók. A hallgatók közbeszólnak, rákérdeznek egy-egy eseményre, kommentálják azt vagy utalnak egy-egy konkrét esetre." (Kovalcsik, 1985: 15-16.)

- További - témánk szempontjából igen fontos - sajátossága a cigány néprajzi alkotásoknak az erős párbeszédes jelleg

ami nem csupán az epikus műfajokat (népmese, ballada), hanem - szokatlan módon - a lírai dalokat, az említett "lassú dal" műfaját is jellemzi (ld. Hajdú, 1962; Kovalcsik, 1985). (A magyar népköltészetben a párbeszédes jelleg leginkább az epikus műfajok sajátja, ld. Magyar Néprajzi Lexikon 4. kötet, 1981, párbeszéd címszó.)

A kisgyermeknek szóló beszéd ilyen - a néprajzi hagyományokkal feltevésünk szerint összefüggő - jelenségei a következők voltak:

a) Dialógus-improvizáció

A kisgyermekhez intézett "felnőtt" beszéd, az "input nyelv" kutatói számára jól ismert jelenség a "párbeszéd-modellálás": ez abban áll, hogy az anyák - beszélni még nem tudó vagy valamilyen más okból nem válaszoló gyermekük helyett - a saját maguk által feltett kérdéseket maguk válaszolják meg. (Például Anya: "Hol van a labda? - Itt van a labda!") Ennek a beszéd előtti korszakban vagy a beszédfejlődés kezdetén tartó kisgyermekes esetében gyakran alkalmazott kommunikációs eljárásnak a jelentősége abban áll, hogy mintegy mintát ad a gyermeknek a hozzá intézett kérdéseket követő adekvát nyelvi viselkedésre. Az e jelenségről rendelkezésünkre álló leírások (és nem cigány családok körében végzett vizsgálatom adatai) azt mutatják, hogy az ilyen dialógus-modellálás során az anyák által produkált kérdés-válasz párok tartalmilag és terjedelmileg egyaránt szűkre szabottak: ez az egyszemélyes "dialógus" - akárcsak a kisgyermekhez intézett beszéd általában - a jelenben folyó vagy legfeljebb a közvetlen múltban átélt, ill. a közeli jövőben bekövetkező, a kisgyermek számára valamilyen módon közvetlenül releváns eseményekből meríti témáját; terjedelmileg pedig többnyire két - de legfeljebb néhány - ún. "turn"-nek¹⁰ felel meg.

Ennek az ösztönös beszédtanítási stratégiának cigány adatközlőink körében is megtalálhatók a megfelelői: így például viszonylag rövid

10) Turn: a dialógus egysége, az a nyelvi megnyilatkozás (vagy a nyelvi megnyilatkozásnak az a szakasza), amellyel a dialógus egy-egy adott pontján a beszédpartnerek valamelyike a társalgás menetéhez hozzájárul (pl. egy kérdés, vagy a kérdésre adott válasz).

terjedelemben, közvetlenül átélt eseményt ír le párbeszédese formában a következő két dialógus-részlet:

Jakab Mihályné (Teréz) 29 é.

Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

"Kàj samah adje, Dēņēš?"¹¹

"Ka òrvošō."

"Sò phendah tut?"

"O Dēņēšo nasvalō j lō."

Īskirindàh leske drabà.

"Andàs tuke vareso o Tèlapō,
Dēņēš?"

"Hol voltunk ma, Dénes?"

"Orvosnál."

"Mit mondott neked?"

"A Dénes beteg."

Felírt neki orvosságot.

"Hozott neked valamit a Tèlapó,
Dénes?"

(megcsókolja a gyereket)

"Andàh hāt mange duj Čomàgurē!"

Ande fejàstra šutah le

mīri màma" - udjè mokam?

Phendèm leske destehàra:

"Ža mmaj, Dēņēš, ande fejàstra,
s andas tuk o Mikulāš?"

"Jāj, s andàh mang o Mikulāš!

Činti, tùke Č ànda(h) khančī,

mange andàs,

dùj Čomàgurē,

ek cino mòtoro;"

"Haj inke s àndas tuke?"

Ha k kàlc andah e Dēņēšeske.

"Hozott hát nekem, két csomagot!"

Az ablakba tette a mamám" - ugye
kisfiam?

Mondtam neki reggel:

"Menj csak, Dénes, az ablakhoz,
mit hozott neked a Mikulás?"

"Jaj, mit hozott nekem a Mikulás!

Csinti, neked nem hozott semmit,

nekem hozott,

két csomagot,

egy kicsi autót;"

"Hát még mit hozott neked?"

Hát egy nadrágot hozott a Dénesnek.

11) A gyöngyösi közösség törzsileg másári eredetű, a szövegek ennek megfelelően másári nyelvjárási sajátosságokat mutathatnak. (A gyöngyösi cigány beszélők ugyanakkor gyakran használják a nagyobb presztizsú "közoláhcigány" stílust, amelyet a lovári törzs nyelvjárási sajátosságaival azonosíthatunk. (Eredeti másári nyelvjárási sajátosságok például a következők: 1) k helyett g több mutató névmásban, pl. kondolenca - más. godolenca "azokkal"; 2) szótagvégen s helyett h (olykor h > x változással kiegészülve), pl. peske - más. pehke "magának"; 3) régi ("ősoláhcigány"), illetve speciális román magánhangzók őrzése, úgy mint e (nyílt e), ĩ (veláris i), ěvə (veláris e vagy svá). Az eredetibb *msh+ja helyén gyakran van msh+e, pl. gelēm "mentünk" az általánosan használt gelām helyett (az ősoláhcigány geljam-ból).

Vizsgálati anyagunkban felbukkan azonban a dialógus-modellálás egy merőben szokatlan, jelen ismereteink szerint egyedülálló változata: az anya által improvizált, számos "turn"-ból álló, hosszú, színes dialógusok, amelyek témája többnyire nem a közvetlenül átélt vagy éppen folyó esemény, hanem a kisgyermek jövőbeni élete: jövőbeni feladatai, tevékenységei, iskolás vagy felnőtt életének várható konfliktusai, életének nagy valószínűséggel bekövetkező kisebb vagy nagyobb eseményei - s mindez nemegyszer meghökkentően aprólékos, meseszerű vagy éppen drámai megjelenítésben. Ilyen például az alábbi - vásári jelenetet leíró - dialógus-improvizáció, amelynek főszereplője, a szöveg "címezettje", a felvétel időpontjában mindössze hathónapos Déneske.

Jakab Mihályné (Teréz) 29 é.

Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

Gelēm tār vārekāj, dūr drom,
udjè, mūro šav?

O Dēņšō trādelah e khūrēn;
Pālāl sodè khūre sah phangle,
Dēņš, pala vurdon?

Haj dik, cipīsar(el): "Dāle,
andrè j akastimè e khurè, haj
tu či les sāgma? haj sò keres?

Mānge trubul vī te trādav, vī sāma
te lav pēj gras?"

Hę?

(Déneske panaszosan gőgicsél)

Mištòj dè!

Mūro šav žal tār, udjè, mūro šav?

"Kāj žah, Dēņš?"

"Ande bārì fōrō.

Ingràh e grahtēn;"

"Sodè grasten ingreh, Dēņš?"

"Dùj vadj trīnen!"

Mentünk valamerre, messzi útra,
ugye, kisfiam?

A Dénes hajtotta a kiscsikókat;
Hátul hány csikó volt a kocsni mögè
kötve, Dénes?

És nézd, kiabál: "Anyám,
be vannak akadva a csikók, hát
nem vigyázol? hát mit csinálsz?
Nekem kell hajtanom is, meg figyelnem
is a lovakra?"

Hm?

Jól van, na!

Elmegy a kisfiam, ugye, kisfiam?

"Hova mész, Dénes?"

"A nagy vásárba.

Visszük a lovakat;"

"Hány lovat viszel, Dénes?"

"Kettőt vagy hármat!"

"Haj dikhàv, te j àmna e ìom,
žàs ando foro, te n àmna, Či žàs;"

"Ha maj kor džas e kàsa
žàs tar mure dadèsā;
duj žènè, biknàsa, paruvàs,
kinàs cinè khūrèn;"

"Haj sò kereh lenca, Dèņęš?"

"Haj me kamàv e cine khūrèn!

Maj žàv, astaràv andr àndo
vurdòn, haj / kìdav oprè e bute
xurdè šavořèn, po vurdòn, me pale
tràdav pe les" - udje, mokam?

Tràdel muro bard šav e grahtèn!

E khurèn, a me pale cipij pe tu:

"Dèņęške(m)! Le sàma, kam lena
t e grah po mùj, muřo šav!"

"Hāj nà dara, mama man Či lel ma,
me Či dārav katar e grast!"

Udjè, muro šav?

Hāj?

Lindralò j lo, Dèņęške?

"Hát látom, ha jönnek a cigányok,
megyünk a vásárba, ha nem jönnek,
nem megyünk;"

"Hát majd akkor megyünk ...

megyünk apámmal;

ketten, eladunk, cserélünk

veszünk kiscsikókat;"

"Hát mit csinálsz velük, Dénes?"

"Hát én szeretem a kiscsikókat!

Majd megyek, befogok a szekérbe,

és / felszedem a sok

apró gyereket, a szekérre, én meg

hajtom" - ugye, kisfiam?

Hajtja a nagy fiam a lovakat!

A csikókat, én meg rádkiáltok:

"Déneském! Vigyázz, mert a lovak
esetleg átvernek!"

"Hát ne félj, mama, engem nem fognak
meg, én nem félek a lovaktól!"

Ugye, fiam?

Na?

Álmos a Déneske?

(Ugyanezen felvételen más hasonló jellegű dialógus-improvizációk témája: Déneske otthoni feladata, a lovak gondozása; konfliktusai az iskolában és leendő házasságában; az örökség kérdése a szülők halála után stb.)

A dialógus-modellálás másik általunk regisztrált - immáron ténylegesen drámai - változata az olyan párbeszéd, amelynek során az anya kérdéseire a beszélni még nem tudó kisgyermek helyett nem maga az anya, hanem egy másik személy, például a kisbaba egy idősebb testvére válaszol - a kisbaba nevében. Ilyen az alábbi példa:

Kanalas Jánosné (Cica) 22 éves
és Kanalas János (Kincsó) 5 éves
Kanalas Anita (Pityinka) 5 hónapos
Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

(Cica lábraállítja az öthónapos Pityinkát, mind ő, mind Kincsó a kislányt nézik, neki beszélnek énekbeszédszerű, a szöveg egy részében zenei dallamként leírható hanghordozással)¹²

1	Cica: "Kàj sanas?"	Cica: "Hol voltál?"
2	Kincsó: "Me žej ande bòltā!"	Kincsó: "Megyek a boltba!"
3	Cica: "Minek?"	Cica: "Minek?"
4	Kincsó: "Kinàv gōjĕ!"	Kincsó: "Veszek kolbászt!"
5	Cica: "Ha nke?"	Cica: "És még?"
6	Kincsó: "Haj manrò"	Kincsó: "És kenyeret"
7	Cica: "Ha nke?"	Cica: "És még?"
8	Kincsó: "Haj tejfòli "	Kincsó: "És tejfölt "
9	Cica: "Hà nke?"	Cica: "És még?"
10	Kincsó: "Haj manrò"	Kincsó: "És kenyeret"
11	Cica: "Haj kàske kineh les?"	Cica: "És kinek veszed?"
12	Kincsó: "Tùke!"	Kincsó: "Neked!"
13	Cica: "Mange?"	Cica: "Nekem?"
14	Hat sò keram me lenca?"	Hát mit csináljak ezekkel?"
15	Kincsó: "Kiravès les!"	Kincsó: "Megfőzöd."
16	Cica: "Te kiravàv le cinake."	Cica: "Hogy megfőzzem a kicsinek."

Az improvizált párbeszéd 1-10 sorát a beszédpartnerek voltaképpen énekelve adták elő (a zenei átírást, amelyért Kovalcsik Katalin népzene-kutatónak tartozom köszönettel, az alábbiakban mellékelem), az ezt követő részt pedig énekbeszédszerű prozódiával deklamálták.

12) A beszéd (pontosabban: egy bizonyos fajta beszédmód) és az ének összefüggéséhez a felnőtt cigány közösségekben ld. Stewart, 1987.

A fenti szöveg 1-10 sorának zenei átírása

[T. giusto]
♩ = 83

T.i. „Kaj sa nas?“ „He žej an-de bol-ta!“ „Hi-nek?“ „Ki-

♩ = 90

nar go-je!“ „Ha nke?“ „Haj man-ro!“

acc. - - - - -

♩ = 100

„Ha nke?“ „Haj tej-fö-li!“ „Ha nke?“ „Haj man-ro!“

(Készítette: Kovalcsik Katalin)

b) Mesemondás a gyermekeknek a legfiatalabb életkortól kezdve

Kutatásunk során meglepve tapasztaltuk: a mesében a cigány kisgyermeknek gyakran már a legfiatalabb életkortól kezdve része van, kettős értelemben is: hallgatóként, úgy, hogy csecsemőkorától kezdve mesét mondanak neki, és szereplőként, úgy, hogy a mese szereplői között olykor ő maga is megjelenik.

Az alábbiakban egy hosszabb - mintegy tíz percnyi - bonyolult mese részleteit mutatjuk be, amelyet a már említett Jakab Déneskének mesélt édesapja. (A mese két árva gyerekről: egy kisfiúról és egy kislányról szól. A lánynak csodálatos képességei vannak: amikor nevet, aranypénzek hullanak a szájából, amikor sír, arany könnycseppek hullanak a szeméből, amikor pedig fészülködik, arany hajszálok hullanak a fejéről. A király látni szeretné és hívhatja őket, de útközben egy gonosz boszorka megvakítja a lányt, és saját lányát küldi el a királyi udvarba, ahol az csúfosan felsül, a fiútestvért pedig tömlöcbe vetik emiatt. Egy jószágos öregasszony visszaszerzi az aranyat nevető lány két szemét és kiszabadítja fivérért. A lányt testvére a királyi udvarba viszi, ahol nagy lakomát csapnak tiszteletükre - ezen Déneske is jelen van édesapjával - a boszorkát pedig megbüntetik.) Ami az előadás módját illeti, a mesélő lassú beszédtempója, egyes megnyilatkozások eltúlzott, énekbeszédszerű intonációs kontúrjai félreérthetetlenül jelezték, hogy egészen kis gyermeknek szült a mese. Az apa mesemondás közben gyakran szólította nevén kisfiát, többször is megkérdezte tőle, érti-e (!) a mesét (Hatjārēs, mūro Dēneš? - "Érted, Dénesem?"), egy alkalommal pedig így nyugtatta meg a nyöszörgő gyereket: No-mištòj, Dinekām! Nà-rov, phenàv-tuk-ek-paramìci! ("Jól van, Déneském! Ne sírj, mondom neked egy mesét!"). A mesemondás tehát ez esetben feltehetően valamiféle nyugtató, elringató célzatú szöveg vagy altatódal szerepét töltötte be.

Az alábbiakban a fenti meséből három szövegrészletet mutatok be: a mese kezdetét, a kötött nyitó formulával, a boszorka lányának felsülését, amit a csodás részleteket jellemző litániaszerű előadásmód tesz különlegesen érdekessé, végül pedig a záró részt, amelyben Déneske és mesemondó apja is megjelennek.

Jakab Mihály (Mókus) 37 é.
Jakab Dávid (Dénes) 6 hónapos
Gyöngyös, 1985.
Gyűjtő: Szegő Judit

No, akānàk mindjar sōvèl tar mūro
Dēnēš;

Phenàv lesk ek šukār pàramič̣.

Sàs kaj nàs, gede rēt te n avilò,
č̣i paramič̣ č̣ avilò.

Sàh ek cino rāklōo. À k cini
rakhlō̄ri.

Godolènge mūlè lengi dej, thaj
lengo dad.

Nàj so keren penge č̣ōre(n);

Žàlas mendegelin, mēndegelin.ṣ̌e.

palè ek gav po kàver,

te rōden penge kotor mānro k...

No, most mindjárt elalszik a
Dénesem;

Mondok neki egy szép mesét.

Hol volt, hol nem volt, ha ez az
este nem lett volna, mese sem lett
volna.

Volt egy kicsi fiúcska. Meg egy
kicsi kislány.

Meghalt nekik az anyjuk meg az
apjuk.

Nincs mit tenniük szegényeknek;
Mentek, mendegélnek, mendegélnek...,

az egyik faluból a másikba,
hogy keressenek maguknak egy darab

kenyeret...

Na, haj lèl, mūro šav, /atūnci,
sar žan kherèfèlè;

(litániaszerűen kántálva)

Khērè resel o krāj ab ažukrèn
la rākle, mindja ingren l andre,
keren t assal,

kase žāmb avnas anda lako muj;

Keren te rōvèl, sa kase šipirilì

pernah anda late;

No, hát fogja magát, fiam,/akkor,
ahogy mennek hazafele;

Hazaér a király, már várják
a lányt, mindjárt beviszik, úgy
csinálnak, hogy nevensen,
ilyen békák jönnek ki a szájából;
Úgy csinálnak, hogy sírjon, mind ilyen
gyíkok hullanak belőle; (mutatja,
milyenek)

Fulavèn la, le žāmbi, haj le
sapà avnas avr anda lako bal.

(normális beszédhangon folytatva)

Nò, sò žangle te kerèn,

ha lèn le raklès,

Megfésülik, a békák és a kígyók
jönnek ki a hajából.

No, mit tehettek,
hát fogják a fiút,

haj šuden la (?) ande temlica
andre.

és bedobják őt (? nn.) a tömlöcbe.

Nàdjon de nadjon baro bej kerde,
te xànas, pènas.
V àme kothe samas,
haj phendem te den vⁱ tuk ek
kòkalo, mu^o šav, ande tje vas,
ke nàs khère tji dej haj
r^ovesas.

Nagyon, de nagyon nagy lakodalmat
csaptak,

ettek, ittak.
Mi is ott voltunk,
és mondtam, hogy neked is adjanak
egy csontot, kisfiam, a kezedbe,
mert nem volt itthon az anyád, és
sírtál.

(megcsókolja a gyermeket)

Dè közbe ugye la phura bosorka
pale pe štar riga šindè la.

Haj örökre, de örökre,
örökre haj örökre / šude la,

Haj meg vⁱ lako poro / la
bàlvalate mukhle.

No, gedè sas kérlek szépen,
Déneském, gede paramiči.

De közbe ugye az öreg boszorkát viszont
négy részre vágták.

És örökre, de örökre,
örökre és örökre eldobták,

És még a porát is a szélnek
hagyták.

No, hát így volt, kérlek szépen
Déneském, ez a mese.

c) "Tesztkérdések" a felnőtt-gyermek kommunikációban
és a narratív cigány beszédműfajokban

A felnőtt-gyermek kommunikációban a gyermek nyelvi aktivizálásának, beszédre készítésének egyik legfontosabb eszköze a kérdés, amelynek "feleletet váró" jellegére a gyermekek általában már igen korán (Kaplan, 1969 szerint már 8 hónapos koruk körül) érzékennyé válnak. A kérdések gyakorisága kezdettől fogva igen nagy az anyai beszédben: egyes vizsgálatok (például Réger, 1986) szerint az 1-3 éves gyerekekhez intézett megnyilatkozásoknak mintegy fele-kétharmada kérdő formájú.

Funkció tekintetében azonban a kérdések igen eltérőek lehetnek, s ezzel összefüggésben abból a szempontból is erősen különbözhetnek, hogy milyen jellegű válasz adható rájuk. A kérdő mondat legismertebb funkcióján, az információkérésen kívül kifejezhet például fel-

s z ó l í t á s t (Miért nem csukod be az ablakot?); szolgálhatja egy előzőleg elhangzott közlés visszajelzését (például A.: Alszik a baba. B.: Valóban?) vagy a társalgási folyamat korrekcióját, amennyiben ebben valamilyen zavar támadt (Hm?; Jessék?). A felnőttek kisgyermekhez intézett beszédében általában meglehetősen gyakoriak az ún. "tesztkérdések": olyan kérdések, amelyekre a kérdező személy már eleve tudja a választ, és beszédpartnerétől ezt az előre megszabott választ várja el. (Ilyenek például a kisgyermeknek feltett Mi ez?; Milyen színű ez? típusú kérdések). Ezt a kérdéstípust a felnőtt leginkább akkor használja, ha meg akar bizonyosodni, birtokában van-e a gyerek bizonyos ismereteknek, nyelvi eszközöknek, vagy pedig akkor, ha egy harmadik személynek akarja demonstrálni a gyermek ismereteit. Beszédanyagunk ilyen szempontú vizsgálata azt mutatja: a cigány közösségekben a felnőttek és az idősebb gyerekek a kisgyermekhez beszélve feltűnően magas - a más vizsgálatokban regisztrált arányt messze meghaladó - gyakorisággal használják ezt a kérdéstípust. Anyagunkat áttekintve úgy tűnik: a beszélni kezdő kisgyermek ilyen módon való aprólékos "kikérdezése" (családtagjaikról, a család által birtokolt anyagi javakról, a nemrég történt, várható vagy a jelenben zajló eseményekről stb.) uralkodó társalgási forma az ilyen korú gyermekekkel folytatott beszélgetésben. (Egyetlen jellemző adat e kérdéstípus gyakoriságára: olyan felvételünk is van, amelyben a gyermeknek szóló megnyilatkozások mintegy kétharmada tesztkérdés! Az említett, magyar hátrányos helyzetű és értelmiségi családokban végzett vizsgálat adatai szerint a hasonló korú nem cigány gyermekeknek szóló beszédben általában 10-20 % körül volt a tesztkérdések aránya.) A tesztkérdések alkalmazását jól szemlélteti az alábbi két szövegrészlet a kétéves Andró és mamája között folyó társalgásból:

Kanalas Zsigmondné (Nanóka), 29 é.

Kanalas Krisztián (Andró) 2 é.

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

Nanóka: "Sodè gras si e papos?"

Nanóka: "Hány lova van a nagyapának?"

Andró: "Dō."	Andró: "Kettő."
Nanóka: "Hāj gurumne?"	Nanóka: "És tehene?"
Andró: "Do."	Andró: "Kettő."
Nanóka: "Žān te fejin tuke i thud?"	Nanóka: "Mennek fejni neked a tejet?"
Andró: "Ehe,"	Andró: (helyeslőleg) "Ehe,"
Nanóka: "Haj cine bornūvurę si les?"	Nanóka: "Hát kisborjúi vannak neki?"
Andró: "He!"	Andró: (helyeslőleg) "He"
Nanóka: "Sodè?"	Nanóka: "Hány?"
Andró: "Du."	Andró: "Kettő."
Nanóka: "Tehāra kās astāras andre te žās kaštēnde?"	Nanóka: "Reggel mit fogunk be, hogy menjünk fáért?"
Andró: "Jāj / hajjūvə"	Andró: "Jaj / ...."
Nanóka: "Kōn trādel?"	Nanóka: "Ki hajt?"
Andró: "Me."	Andró: "Én."
Nanóka: "Haj sōsa malaves?"	Nanóka: "És mivel ütöd?" (ti. a lovakat)
Andró: "Bičhōsa."	Andró: "Ostorral."
Nanóka: "Haj kāsā žas?"	Nanóka: "És kivel mész?"
Andró: "Dùj žēnè."	Andró: "Ketten."

(Andró előzőleg eltörte a lámpát)

Nanóka: "Ande soba kōn sah andre?"	Nanóka: "Ki volt bent a szobában?"
Andró: "Ha tātē."	Andró: "Hát apa."
Nanóka: "Ha sō rodelas?"	Nanóka: "És mit keresett?"
Andró: "Bàkli." (?)	Andró: "Lámpát." (?)
Nanóka: "E lāmpi. ¹³ Kāj šutan e lāmpi?"	Nanóka: "A lámpát. Hova tetted a lámpát?"
Andró: "Phabo/ mē"	Andró: "Ég / én"
Nanóka: "Tù phaglàn le! Čācē si? Udje čācē si? Phaglàn le?"	Nanóka: "Te törted el. Igaz? Ugye igaz? Eltörted?"
Andró: "ah"	Andró: (panaszosan) "ah"

-----

13) Az e lāmpi valószínűleg plur. alak, vö. három sorral lejjebb phaglàn le.

Nanóka: "Kon?"	Nanóka: "Ki?" (ti. ki törte el a lámpát?)
Andró: "Me."	Andró: "Én."
Nanóka: "Tu. Haj kàj ^v sutan le? Haj kàj le, Àndro?"	Nanóka: "Te. És hova tetteted? És hol van, Andró?"
Andró: "Rodè!"	Andró: "Keresd meg!"
Nanóka: "Apu! Haj kàj e lāmpi?"	Nanóka: Apu! Hát hol van a lámpa?"
Andró: "tətə// amenē lo."	Andró: "apa // nálunk van."
Nanóka: "Amendē le? Kaj ^v sutən le?"	Nanóka: "Nálunk van? Hova tetteted?"
Andró: "əŋə tēle."	Andró: "... le."
Nanóka: "Sikavès le?"	Nanóka: "Megmutatod?"
Andró: "Na." ¹⁴	Andró: "Nem."

Amint ezt számos alkalommal személyesen tapasztaltuk, a gyermekek ilyen típusú kérdésekre adott válaszai - vagy válaszadási kísérletei - a felnőtt hallgatóság körében széles körű figyelmet keltenek, a helyes válaszok nagy elismerést váltanak ki. A beszélni tanuló kisgyermekek ilyen módon való beszéltetése, ismereteinek, tudásának ilyen módon való demonstrálása öröm, mulatság, humor és büszkeség forrása gyermek felnőtt környezete számára.

Ami a tesztkérdések további használatát illeti, az európai és tengerentúli angolszász kultúrákon belül a gyermek értelmi- és beszédfejlődésének előrehaladtával ez a kérdéstípus elveszíti jelentőségét a családi kommunikációban. Tesztkérdések használata ezután már kizárólag az oktatási helyzetben számít adekvát kérdezői módnak. Cigány közösségek élőszóbeli kultúrájának egyes narratív műfajai-ban ugyanakkor felnőtt korúak is használják ezt a kérdéstípust: közösen átélt események, a közösség által őrzött

14) Megjegyzendő, hogy a fenti kérdések nem mindegyike tesztkérdés. Nem tekinthető például tesztkérdésnek a gyermek megnyilatkozásának kérdés formájában történő "nyugtázása" (pl. "Amendē le?" Ez utóbbi esetben egyébként az anya a visszakérdezés során gyermeke megnyilatkozásának a hangalakját is javította).

hagyományok felidézésekor ugyanis a hallgatóság egy-egy tagja pontosan ilyen típusú kérdésekkel "vizsgáztathatja" a mesélőt.¹⁵ Ilyen jellegű - elbeszélésbe ékelt - párbeszédet mutat be az alábbi szövegrészlet. (Az idézett történetben a mesélő nagyecsed-i asszony lánya lakodalmát beszéli el - a történet részleteit egyébként pontosan ismerő hallgatóságnak.)

Lakatos Károlyné (Tári Róza) 52 é.

Balogh Sándorné (Roza) 58 é.

Nagyecsed, 1985.

Gyűjtő: Réger Zita és Diósi Ágnes

Roza:	"S àvlja de pal odi, kana ¹⁶ xalè, pilè?"	Roza:	"Mi történt azután, mikor ettek, ittak?"
T.Róza:	"Khel (d)è, giljabardè, mulatindè."	T.Róza:	"Táncoltak, énekeltek, mulattak."
Roza:	"Savè?"	Roza:	"Melyikek?"
T.Róza:	"O phurè ñomà."	T.Róza:	"Az öreg cigányok."
Roza:	"Kā?"	Roza:	"Hol?"
T.Róza:	"P udvāra."	T.Róza:	"Az udvaron."
Roza:	"Kārīng?"	Roza:	"Merrefele?"
T.Róza:	"Khère, ke mände, p udvāra."	T.Róza:	"Otthon, nálam, az udvaron."
Roza:	"Hāt o terne karīng has?"	Roza:	"Hát a fiatalok merre voltak?"
T. Róza:	"Karīng so díkhās. Māj palāl. O phūre has anglāl, o ternè has maj palāl."	T. Róza:	"Amerre láttak. Hátrább. Az öregek elől voltak, a fiatalok hátrább."

15) Az eljárás neve Nagyecsed-en: "fogasolás" ("Fogasolni" = fogas kérdéseket tenni fel az elbeszélőnek.)

16) Nagyecsed nyelvjárása tipikusan északkeleti. Ez a dialektus több törzsnévvel köthető össze (például a cerhárival). Alapját egy eredetileg nem oláh-cigány nyelvjárás képezi, amely egyrészt a román, másrészt az oláh-cigány hatására került ebbe a nyelvjárás-csoportba. Főbb jellemzői, egyebek között: 1.) a létigében szókezdő helyzetben, egyébként intervokalikusan s helyett h áll, pl. som "vagyok" helyett hom, Devlesa "Istennel" helyett Devleha; 2.) a mutató névmások kezdő mássalhangzója elmarad, pl. kodi "ez" (nn.) helyett odi; 3.) jésülés a perfektumban, pl. kamlas "megszerette" helyett kam(l)jas; 4.) a jövevényigékben -(i/u)-j/l helyett -(i/u)-nel, pl. sivij "szív" helyett sivinel; 5.) a többes számú le névelő helyett o stb.

- Roza: "Kàski has e bànda?"
 T.Róza: "E/phùre ròmèngi."
 Roza: "És pal odi?"
 T.Róza: "Pal odi has e ternènge."
 Roza: "Ez az!
 No kanak kezdinde o phure
 te giljabaren, sàvi gilji
 phende?"
 T.Róza: "Hāt aba tù maj phurì han
 sar me, phèn la tù!"
 Roza: "Hāt akanak o terne?
 Sò has angal lènde?
 Angal o phure sò has?"
 T.Róza: "Edj barì hordòva šèra.
 Tal e hordòva has edj
 bari vèdra. Tàj has edj
 lèvèšmerèva."
 Roza: "Így van."
 T.Róza: "E lèvèšmerèvaha phèrnas,
 kade pìnas."
 Roza: "Hāt akanak o tērne?"
 T.Róza: "Angl o ternè has glā-
 ženca o šèri, taj/pìnas
 andar o glāži."
 Roza: "Hāt e vèdra kàj has angal
 lendē? Taj pèrnas le andar
 e vèdra tàj pinas.
 Bàxt, sàstjipo šavale!"
 T.Róza: "Te žuvèn butaljig!"
- Roza: "Kié volt a banda?"
 T.Róza: "Az/öreg cigányoké."
 Roza: "És azután?"
 T.Róza: "Azután a fiataloké."
 Roza: "Ez az!
 No, most elkezdtek az öreg
 cigányok énekelni, melyik
 dalt énekelték?"
 T.Róza: "Hát te már öregebb vagy, mint
 én, mondd meg te!"
 Roza: "Hát most a fiatalok?
 Mi volt előttük?
 Mi volt az öregek előtt?"
 T.Róza: "Egy nagy hordó sör.
 A hordó alatt volt egy nagy
 vödör. Meg egy levesmerő
 kanál."
 Roza: "Így van."
 T.Róza: "A levesmerővel mertek,
 így ittak."
 Roza: "Hát most a fiatalok?"
 T.Róza: "A fiatalok előtt üvegszámra volt
 a sör (szó szerint: "sör üvegekkel")
 és ittak az üvegekből."
 Roza: "Hát a vödör hol volt előttük?
 És merték a vödörből és itták.
 Szerencsét, egészséget fiúk!"
 T.Róza: "Sokáig éljete!"

A fenti szövegrészletben szereplő kérdések minden kétséget kizáróan tesztkérdések voltak (vagyis a kérdező ismerte a választ saját kérdéseire; a lakodalmon ő maga is jelen volt, s egyes megjegyzései: a mesélő válaszait nyugtázó Így van!, Ez az! felkiáltások egyébként is világosan mutatják, hogy kérdéseire meghatározott választ várt el).

Vizsgálati anyagunkban több példánk is van az ilyen típusú kérdések elbeszélő szövegekhez kapcsolódó, azokban mintegy betétszerűen megjelenő alkalmazására: ezzel a jelenséggel elsősorban a régi cigányéletről, régi szokásokról szóló elbeszélésekben találkoztunk.

Joggal felvetődhet a kérdés: milyen célt szolgál a mesélő ilyen módon való kérdezgetése? Feltevésünk szerint a mesélőnek feltett kérdések valamiképpen az átélt fontos esemény, illetve a közösség által őrzött hagyomány pontos és részletes felidézését - esetleg, mint a fenti példában, színpadszerűen pontos megjelenítését - szolgálja (elősegítve ezáltal a jeles esemény vagy a fontosnak érzett hagyomány mélyebb és pontosabb rögzítését a kollektív emlékezetben). Megjegyzendő azonban, hogy a fenti esetben a kérdező részéről bizonyos évődő, ugrató szándék is világosan felismerhető volt: a jelenet színpadias, látványos gesztusokkal tarkított előadása közben a hallgatóság szemmel láthatóan kitűnően mulatott. Bár e kérdéstípus használatának oka, funkciója az egyes cigány elbeszélő műfajokban jelenleg még korántsem világos, annyit joggal feltételezhetünk: valószínűleg összefüggés van a tesztkérdések felnőtt-gyermek beszédkapcsolatban regisztrált igen magas gyakorisága és ugyanezen kérdéstípus felnőttkori alkalmazása között. A cigány felnőttek, amikor a kisgyermekeknek tesztkérdéseket tesznek fel, olyan nyelvi magatartásra adnak mintát, amely - ellentétben a más kultúrákban tapasztalt tendenciával - a gyermek későbbi életében sem válik funkciótlaná. Cigány közösségekben az ilyen típusú kérdés nem csupán a gyermek aktivizálásának, ismeretei tesztelésének az eszköze, hanem - meghatározott beszédhelyzetben, meghatározott beszédműfajokban - adekvát nyelvhasználati módnak számít az adott közösség kommunikációs gyakorlatában - s ez a tény egyben talán a kisgyermekeknek szóló beszédben tapasztalt magas gyakoriságra is magyarázatot ad.

A cigány kisgyermekeknek szóló beszéd ismertetett sajátosságait áttekintve megállapítható: a cigányság sajátos etnikai hagyományai, szóbeli kultúrájának egyes meghatározó vonásai mélyen befolyásolják a gyermekekkel való beszédmódot, s magyarázatot adnak ennek a környező kultúrában tapasztalttól eltérő vonásaira. E jelenségeknek a környező kultúra kommunikációs gyakorlatától olykor erősen eltérő mivolta szembeötlővé tesz egy olyan tény, amely egyébként a nyelv elsajátításának folyamatát univerzálisan

jellemzi: azt, hogy a gyermeknek az őt nevelő felnőttek nem csupán a nyelvi szabályoknak megfelelő mondatalkotásra adnak mintát, hanem a beszélés funkcióiba, az adott kultúrában kialakult beszédműfajokba is bevezetik; nyelvi kompetenciáján túl tehát kommunikatív kompetenciáját is formálják. Vizsgálati anyagunk alapján elmondható, hogy a cigány közösségekben a kisgyermekhez szóló beszéd már igen korán (igaz, olykor a gyermek aktuális nyelvi szintjét jóval meghaladó bonyolultsággal) olyan nyelvi mintákat közvetít, amelyek adott közösség szóbeli kultúrájának integráns részei, s amelyek a későbbiekben, megfelelő kommunikációs helyzetekben, adekvát beszédmódot jelentenek majd a felnövő gyermek számára.

B) Cigány gyermekjátékok

A vizsgált cigány gyermekközösségekben szintén gazdag szöveganyagot sikerült összegyűjtenünk. A szövegek egy része a felnőttek körében meglévő, általuk használt beszédműfajok hatását tükrözi, azok változatainak tekinthető. (Igy például azt tapasztaltuk: 10-12 éves gyerekek már gyakran mondanak mesét, rövid, csattanós történeteket, vicceket - olykor rutinos felnőtt mesemondót idéző előadásmóddal, az adott szövegtípus szerkezeti jellemzőinek - például a mesét nyitó és záró formuláknak - teljes ismeretében). E szövegek forrását, modelljét a közösség felnőtt tagjainak a kommunikációs gyakorlata, az ezáltal közvetített minták alkotják, s önmagában is fontos kutatási téma lenne, hogy e mintákat hogyan, mikortól sajátítják el, s mennyire hűen követik a gyerekek. Most azonban mégsem az ilyen típusú szövegekből idézek, hanem a felnőttekétől eltérő, autonóm cigány gyermekkultúra létezésére utaló, s egyben a cigány szóbeliség bizonyos meghatározott jegyeit (párbeszédes szerkezet, improvizatív előadásmód) hordozó gyermekjáték-szövegeket mutatok be. E játékok a hazai és a külföldi cigány tárgyú szakirodalomban éppen olyan ismeretlenek, mint a kisgyermekeknek szóló beszéd fent ismertetett sajátosságai. A későbbi kutatás feladata lesz majd tisztázni e játékok eredetét, feltárni esetleges párhuzamaikat a szomszédos - elsősorban a közép-európai és a balkáni - kultúrákban, leírni alapszerkezetüket és főbb változataikat. Ismereteink jelenlegi stádiumában csupán e játékok vázlatos bemutatására, s egy-egy szövegrészlet közzétételére vállalkozhatunk.

1) "Mi van az égen? - üllő-játék

A játékban részt vevő gyerekek - az általunk felvett változatban 5-13 éves kislányok - a földön egymás mögé ülnek terpeszülésben, oly módon, hogy az egymás előtt lévők mindig a mögöttük ülő lába közé ülnek (ld. 1., 2. kép, 67.old.). Egy előzőleg kiválasztott gyerek (az eddig felvett változatokban mindig fiú) az ülő sor mellett négykézlábra áll: ő az "üllő" (kovanca). A sor előtt, egymással szemben, két nagyobb lány áll, akik a sor legelején ülő gyereket - majd sorban a következőket - kezénél-lábánál fogva felemelik, majd egyikük felteszi neki a játékot nyitó kérdést:

"Sòj po Ćiri?" - "Mi van az égen?"

vagy

"Sò si po Sunto Dēl?" - "Mi van (tkp. mit mondasz) a Jóistenre?"

A felemelt gyerek a második képen is látható pozícióban, folyamatosan és hangosan, igen szépen artikulálva, olykor énekbeszédszerűen kántálva, szöveget rögtönöz a Szűz Máriáról, a Jóistenről (aki a szövegekben mindig Szűz Mária férjeként jelenik meg!) és gyerekeikről. A szöveg végét az amen szó és/vagy valamilyen hosszabb vagy rövidebb fohászszerű formula jelzi, mint például:

"Āmen, Kristuš, ažutìn p amēnde!" - "Amen, Krisztus, segíts rajtunk!"

vagy egy hosszabb változat:

"Jāj, Dēvlakom, Ćumìdav tut, kēr te šòha n avàh nasvāle,
mindig-mindig jęgessęęšo t avas!" - "Jaj, Istenkém, csókollak,
tedd, hogy soha ne legyünk betegek, mindig-mindig egészsęęesek
legyünk!"

Az elmondott szöveg alapján, annak tartalmi és formai (!) minőségétől függően a két nagylány "aranyba" vagy "ezüstbe" teszi a szöveget mondó gyereket (az "arany" és az "ezüst" a terepen előzőleg kijelölt két pont, például a szoba két sarka). A felemelt gyerek "csúnya" szöveget is mondhat. (Az eddig készült felvételek alapján úgy tűnik: a "csúnya" szöveg tartalmilag a nemi élet és az anyagcsere szerveinek és funkcióinak a felsorolását jelenti, vagy/és jellegzetes cigány átokformulákat tartalmaz.) Az őt tartó nagylányok ilyenkor fenekénél fogva az "üllőhöz" (cig. kovanca) ütik, majd a "csúnyság" fokától függően "húgyba" vagy "szarba" (a "húgynak" vagy "szarnak" kinevezett két pont valamelyikére)

1) Üllő-játék: Kialakul a játékalakzat

2) A "csúnya" szöveget mondó gyereket odaütik az üllőhöz
Gyöngyös, 1985.

(A felvételeket készítette: Szegő Judit)

helyezik. (A "csúnyább" szövegért "húgy", a kevésbé csúnyáért "szar" illeti meg a szöveget mondó gyereket!)

Bár az eddig gyűjtött szövegekből ez nem nyilvánvaló, az egyik kislánynak a játékhoz fűzött kommentárjából kiderül, hogy a "csúnya" szövegek is valamilyen módon egy isteni személlyel kapcsolatosak, rá vonatkoznak ("Aki mondja csúnyát, hogy mit csinál az Ézuska (Jézuska),... az megy a kovancába, beleüssük a kovancába, megy a szarba." - magyarázta a 12 éves Szöszi.) Így még inkább valószínű, hogy a "csúnya" szöveg elhangzását követő cselekvéssor valamiféle rituális büntetést jelképez.

A gyűjtött szövegek hossza néhány mondatos szövegheosztól több gépelt oldalnyi szövegig terjedt. A szövegek többségében azonos motívumok ismétlődnek (csillognak a gyerekek, a háztartási eszközök, az állatok, a hintó, amivel a gyerekeket a szolga iskolába viszi, mennek a rétre virágot szedni stb.). A játékban részt vevő 5-6 éves gyerekek folyamatos szövegmondás helyett olykor csupán gajdolják a játék szövegének egyes elemeit, motívumait, a kántáló előadásmódot azonban pontosan utánozzák. A gyűjtő kérdésére, hogy ez a játék mire jó, az egyik gyerek így válaszolt: "Így tiszteljük az Istent."

Néhány példa az "aranyba helyezést" kiérdemlő szövegmondók szövegeiből:

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

(Az alábbi szövegek mindegyikét - a fent leírtaknak megfelelően - a Soj po Čiri "Mi van az égen?" vagy a So si po Sunto Děl? "Mi van a Jóistenre?" kérdés előzte meg.)

I.

Lakatos Csilla (Hajnal) 11 é.

"Čerhàjĕ, Sùnto Mārjĕ,
phàbol lako khèr, řadjogil
čì dičol andaj sumnakàj,
anda sumnakàj kèrdjon
gurùmburi,
hàj šošojĕ;

"Csillagok, Szűz Mária,
ég a háza, ragyog,
nem látszik az aranytól,
az aranyból galambok
lesznek,
és nyulak;

phàbol lako bŭtòri, řadjogìl,
kasavò k bŭtòri nàj Ć eg řomnjè,
Ćèg Sunto Marjà, sar e Sunto
Màrja.
Dèvlām, Ćumìdav tu,
ažutìn p amende,
šòha na ker t àmas oapte
te dèl ame Sŭnto Màrjè
bòldògo."

"E Sunto Màrjà,
le šavorè Ćillogìl,
Ćillogìl vì vòj,
Ćillogìl lako khèr,
Ćillogìl lake gurumnè,
Ćillogìl lake šavorè,
žan lake šavor ànd iskòla,
kana žan lake šavor ànd iskòla,
thovèl pa lènde,
thovèl pa lènde;
Kana Ćillogìl leng-linge gādà,
vì vòj Ćillogìj.
Avèn khèr lake šavorè,
žan lasa po rēto,
kiden lake luludjē.
Lake šavorè nasvājvon aba,
ingrèl le ka òrvošo;
Ćillògil vvòj,
sàko fèlè Ćillogìl lake:
vì lako kher,
vì laki gurumni.
Kana fejił pehkè guruvnjè,

Ég a bútora, ragyog,
ilyen bútora egy asszonynak sincsen,
csak Szűz Máriának, [olyan asszonynak,]
mint a Szűz Mária.
Istenem, csókollak,
segíts rajtunk,
tedd, hogy soha ne .....
tegyen minket Szűz Mária
boldoggá."

II.

Jakab Mónika (Móni) 12 é.

"A Szűz Mária,
a gyerekei csillognak,
csillog ő is,
csillog a háza,
csillognak a tehenei,
csillognak a gyerekei,
mennek a gyerekei iskolába,
mikor mennek a gyerekei iskolába,
mos rájuk,
mos rájuk;
Amikor csillog a ruhájuk,
ő is csillog.
Hazajönnek a gyerekei,
mennek vele a rétre,
szednek neki virágot.
A gyerekei már megbetegednek,
viszi őket orvoshoz;
Csillog ő,
mindenféle [dolga] csillog neki:
háza is,
tehene is.
Mikor megfeji a tehenét,

vì lako thòd čillogil,
àmen."

a teje is csillog,
amen."

III.

Danyi Éva (Szöszi) 12 é.

"O Sunto Dèl tēlè šudel
pa čhèrè o pètalō;
Oprè lah le ek cinì raklì;
Anda e cinì rakli kerdjol
Sunto Mārjè.

Àstān pale žāl tar e Sūnto
Mārjè, e cini rākli kon kerdjula
nda la Sunto Mārjè;

E žāl tar /haj/ phendàh pehkè
dakè: "Rakhlèm ek pètala j,
astardem l aj kerdjulah anda
ma Sunto Mārje."

//Astān sà gele e šavorā,
//Astān sa gele e šavorā,
kothèke, haj lenge či šudah
o Sunto Del tēlè,

Nūma pàle gelah andre edj
cini rakhl ha lenge šudès/
lake šudès.

Astān pàle, pala godèkē /
gelèh laki dèj lasa, šudeh vī
lake dake, astardàh laki dej
ka o petalo, v anda la kerdjulè
Sīnto Mārjè.

Gel ànde Sunto Delehko khēr;
Lako kher řadj- e Sunto
Delèhko kher aj Sunto Marjàko
kher řadjogìlas;
(kántálva) lake rojè,
lake gurumnè,

A Jóisten ledobta
az égről a patkót;
Felvette azt egy kisleány;
A kislányból Szűz Mária
lett.

Aztán pedig elmegy a Szűz
Mária, a kislány, akiből
Szűz Mária lett,
És elmegy /és/ mondta az
anyjának: "Találtam egy patkót,
felvettem, és Szűz Mária
lett belőlem."

//Aztán mind elmentek a gyerekek,
//Aztán mind odamentek a gyerekek,
és nekik nem dobott
le a Szűz Mária [patkót],
Csak viszont bement egy
kislány, nekik meg ledobta/
neki meg ledobta.

Aztán meg, azután /
ment vele az anyja, ledobott
[ti. a Jóisten] az anyjának is,
hozzáért az anyja a patkóhoz,
belőle is Szűz Mária lett.

Bementek a Jóisten házába;
A háza řagy- a Jóisten
és a Szűz Mária háza
ragyogott;
(kántálva) a kanalai,
a tehenei,

lake gràs,sako fèlè;

Haj// phenel i / e
kon anda(r) le rakli kerdjula(h)
Sunto Mārje, phenel lak o Sunto
Del: "Kislányom! Žan e vvedra
te das/ te pijavàs e grastēn!"
Gelès // gelès tar, astān pale//
nem mondok többet."

A Szöszit tartó nagylányok egyike:

(a kötelező záró formulát reklamálva)

"Segíts rajtunk!"

a lovai, mindenféle [dolga, ti.
ragyogott];

És // mondja /
a kislánynak, akiből Szűz Mária
lett, mondja neki a Jóisten;
"Kislányom! Menjetek, [fogjátok]
a vödröket/ hogy adjunk/ inni a lovaknak!"
Ment // elment, aztán meg //
Nem mondok többet."

"Segíts rajtunk!"

IV.

Jakab Mónika (Móni) 12 é. (egy másik
alkalommal)

Egy további gyerek a játékban részt
vevő gyermekcsapatból

Sunto Mārje, čillogìn lake gādà,
lako řom;
Sako fèlè čillogil;
// Mindig-mindig Žan ānde bütjì
dùj žènè,
mìndig te ingrèn penge/te xàn.

Hàj avèn khèrè,
žàn mìndig ando sùnto thàn,
engrèn vì peske šavoren.
//Ando zèleno rēto žàn peska
řomèsa,
sòn penge colo, haj sōvèn.

Szűz Mária, csillog a ruhája,
a férje;
Mindenféle [dolga] csillog;
// Mindig-mindig mennek a munkába,
ketten [a Szűz Mária és férje],
Mindig, hogy hozzanak maguknak enni-
valót.

És hazamennek,
mennek mindig a szent helyre,¹⁷
a gyerekeiket is elviszik.
//Mennek a zöld réten,
férjével,
leraknak maguknak egy lepedőt és
alszanak.

¹⁷ti. búcsújáró helyre

Hāj / astàn pàlpāle / avilè,
khērè gele,
Sò rakhle ando kher? Rakhlè:
dùj, trìn ibòji.
Haj phendàs o/ làko rom lake:
"Sòj gadala, mìri romhī?"

(Nevetés; a gyerekek hangosan beszélni kezdenek.)

Egy idő után a hangzavart túlbeszélve, egy másik gyerek folytatja)

Egy másik gyerek:

Fejìl le; kana thovèl, gada
čillogìl,
vì lake šavorè / vì voj.
Sùnto Mārjè!
Kana khèr avel làko rōm,
šùdel pa peste.
sōvèl lasa.
Avèn khère leske šavorè,
āndr astarel ando hintōvo,
kàj phenèl pehke šavorè,
gothè žal lenca.
Žal po zèleno rēto lenca lengi
dējōri,
kiden penge luludjōrā.
Kāna ba tēle žal o khām,
pàlpāl avèn, khère, xan
haj šon - l ando b-/ pāto,

haj sōvèn tar.

Destehāraj,
oprè vuštavèl le lèngi dēj,
"Mìre šavore, vuštèn opr, and
iškòla trubul te žān!"
Oprè vuštèn, gotòn pe, fulavèn pe,
astàrel andre lèngo sòlga,
ingrèn le,
čillogošè / hintōvèsa.
Àmen, Kristuš ažutìn p amènde!

Ès / aztán vissza / jöttek,
hazamentek,
Mit találtak a házban? Találtak:
két, három ibolyát.
Ès mondja neki [Szűz Máriának] a férje:
"Mik ezek [itt], feleségem?"

Megfeji őket [a teheneket]; amikor
mos, csillog a [kimosott] ruha,
a gyermekei is, ő is [ti. csillog].
Szűz Mária!
Amikor a férje hazajön,
fogja magát,
alszik vele.
Hazajönnek a gyerekei,
befog a hintóba,
és mondja a gyerekeinek,
oda [ti. a rétre] megy velük.
Megy velük a zöld rétre
anyácskájuk,
szednek maguknak virágocskákat.
Amikor már lemegy a nap,
visszajönnek, haza, esznek,
és ágyba teszik őket [a szülők a gyere-
keket],
és elalszanak.
Másnap,
felkelti őket az anyjuk,
"Keljetek fel, gyerekeim, iskolába
kell menetek!"
Felkelnek, elkészülnek, megfésülködnek,
befog a szolgájuk,
viszik őket,
csillagos hintóval.
Amen, Krisztus, segíts rajtunk!

Egy 10 év körüli kislány a játékban részt vevő gyermekcsapatból

Dè šukar i Sunto Mārja!
Phàbol haj čillogìl;
Ame samah oprè làte;
Kasò šukār i lako khèr!
Me haj Rózsì sima hàj Džudi,
hàj i Szöszi haj Jutka
Gelàm oprè kaj Sunto Mārja,
kasò šukār sas lako kher!
Čillogìlas haj / phàbolas.

De szép a Szűz Mária!
Ég és csillog;
Fent voltunk nála;
Oly szép a háza!
Én voltam meg Rózsì meg Dzsudi,
meg a Szöszi meg Jutka,
Felmentünk a Szűz Máriához,
oly szép volt a háza!
Csillogott és / égett.

2. Szerepjátékok

Cigány gyermekközösségek játéktevékenységének talán leggyakoribb - különböző dialektusokat beszélő, egymástól távol élő csoportok gyermekeinél egyaránt fellelhető - formája a szerepjáték. A szerepjáték mindig és mindenütt a felnőttek életében megfigyelhető mozzanatokból építkezik (Mérei-V. Binét, 1972); természetes tehát, hogy a cigány gyermekek szerepjátékai is mintegy tükrözik a felnőtt cigányok életének, tevékenységének mindennapi és ünnepi eseményeit, a közösségükben élő népi kultúra elemeit. Cigány gyermekközösségekben a közös játéknak ez a formája, úgy tűnik, a szokásosnál jóval későbbi életkorig (12-14 éves korig) is kitolódik, cserében azonban, az előadás mikéntjét tekintve, nagymértékben gazdagodik is: a különböző témájú szerepjátékok (például vásári alku, kártyázás, lakodalmas játék) előadása mind nyelvileg, mind a reprodukált cselekvések tekintetében olykor szinte megdöbbenően tökéletes; a különböző szerepeket alakító gyerekek nem csupán a szerepnek megfelelő szövegeket és hanglejtést - a vásári alku fordulatait, a kártyázás közben felcsattanó veszekedést vagy a kölcsönös tiszteletadás közben alkalmazandó formális beszédet - utánozzák illuziót keltő hűséggel, hanem a szerephez tartozó cselekvések koreográfiáját is tökéletesen reprodukálni képesek (a felnőtteknél megfigyelt finom metakommunikatív jelzésekig bezárólag!).

Az alábbiakban egy Gyöngyösön felvett lakodalmás játék egyik részletét mutatom be. A játékhoz a kiválasztott kislány menyasszonyi ruhába öltözik – fehér ruhát vagy legalábbis fehér pulóvert vesz fel, fejére műanyag függönyből fátylat tesznek – a vőlegény pedig apjától kölcsönvett fekete öltönybe. A gyerekek a lakodalom minden kellékét összeszedik: virágot szednek a menyasszony csokrához, bádogédényeket, kanalakat szednek össze a zenei kísérethez, homokból tortát készítenek, tányérokot, kést szereznek a lakomához. A menyasszonytáncra minden gyerek ad pénzt, de a játék végén ki-ki visszaveszi a pénzét.

A Gyöngyösön felvett hosszú szöveg a lánykérést, az esküvő és a lakodalom jelenetét egyaránt magában foglalja. Ebből az alábbiakban a lánykérését és az esküvő időpontjáról való vitát mutatom be.

Szereplők: Lakatos Csilla (Dari) 9 é. – a menyasszony
 Lakatos Zoltán (Fiacs) 11 é. – a vőlegény
 Kanalas Béla (Józsi) 14 é. – a vőlegény apja
 Jakab Mónika (Móni) 12 é. – a vőlegény anyja
 Jakab Andrea (Édes) 10 é. – a menyasszony anyja
 Danyi Éva (Szöszi) 12 é. – rokon asszony

Gyöngyös, 1985.

Gyűjtő: Szegő Judit

Józsi: "Dès te sa mange?"

Móni: ["Dàv lā."

Józsi: ["Avilèm te mangavàv."

Móni: "Dàv lā."

Józsi: "Mīre šāvèske."

Móni: "Dàv la mīre šej."

Édes: "Avèn tar pala j bēre!
 Avèn tar, astaràs and(r)è
 e grastèn!"

Egy gyerek: "Nēēē! Hóóó!"

Édes: "Rakinèn tēlè e bēre pa
 vurdòn, s astaràs āyri!"

Józsi: "Mūro šavo, fàl tu
 kadi šej?"

Józsi: "Nekem adod a lányod?"

Móni: "Odaadom."

Józsi: "Jöttem kéretni."

Móni: "Odaadom."

Józsi: "A fiamnak."

Móni: "Odaadom a lányom."

Édes: "Gyertek sörért!
 Gyertek, fogjuk be
 a lovakat!"

Egy gyerek: "Neeē! Hóóó!"

Édes: "Rakjátok le a sört a
 kocsiról, fogjátok ki!"

Józsi: "Fiam, tetszik neked
 ez a lány?"

3-4) Lakodalmás játék. Az alsó képen: tánc a lakodalomban
Gyöngyös, 1985.

(A felvételeket készítette: Szegő Judit)

Fiacs: "Fál ma."

Szöszi: "Čhumide la!"

(Fiacs megcsókolja Darit. Nevetés.)

Fiacs: "Čumidèm l aba."

Józsi: "Àn bër e řomènge, řejà!"

Fiacs: "An te bontì la pre!"

Édes: "Oprè bontindem l aba,
gedè na kerem/ akkor-"

Józsi: "Kàna kerah o bër?"

Móni: "Tehàra ilyenkor!"

Józsi: "Tehàra nàj miřtò!"

Móni? "Májusba! Májusba!"

Szöszi: "Savatonè!"

Józsi: "Haj savatonè avla màj
miřtòj!"

Szöszi: "Nà kasavo sigo, màj
májusba!"

Józsi: "Akkor májusba!"

Édes: "Kàj i konk o màjuř!"

Egy kislányhang: "Mirè àvla màjuř,
addig vè me řomes la(v), nà?"

Fiacs: "H addig muri řomni / pařa
mànde sòvèl!"

Fiacs: "Tetszik."

Szöszi: "Csókold meg!"

Fiacs: "Megcsókoltam már."

Józsi: "Hozz sört a cigányoknak, te
lány!"

Fiacs: "Hozd ide, hogy felbontsam!"

Édes: "Fel is bontottuk már,
ne csináljatok így / akkor-"

Józsi: "Mikor csináljuk a lagzit?"

Móni: "Holnap ilyenkor!"

Józsi? "Holnap nem jó!"

Móni: "Májusba! Májusba!"

Szöszi: "Szombaton!"

Józsi: "Hát szombaton jobb lesz!"

Szöszi: "Ne ilyen gyorsan, màj
májusba!"

Józsi: "Akkor májusba!"

Édes: "Hol van még a màjus!"

Egy kislányhang: "Mire màjus lesz,
addigra én is férjhez megyek, nem?"

Fiacs: "Hát addigra már a feleségem
mellettem alszik!"

3. Páros mesemondás

A vizsgálat során egyik munkatársunk egy Szabolcs-megyei cigány településen élő gyermekek körében olyan - mindeddig ismeretlen - mesemondási módra bukkant, amelyben a mese párbeszédesei részeinek az elmondásában a mesélő partnereként egy másik gyerek is részt vesz, ily módon mintegy színpadszerűen megelevenítve a mese drámai mozzanatait. A szerepek megoszlása, a páros mesemondás szerkezete jelenlegi ismereteink alapján a következő: a mesemondásban részt vevő két gyerek közül a fontosabb szerep a mesélőre hárul, ő indítja a mesét, ő meséli a narratív részeket, az "így szólt" vagy "mondja

akkor" kifejezésekkel ő vezeti be a párbeszédet, s végül ő a partnerek egyike az elbeszélésbe betétszerűen beékelődő dialógusban. A párbeszédet viszont - legalábbis eddigi anyagunkban - mindig a második gyerek indítja, majd a mesélő partnereként részt vesz a párbeszéd rész rögtönzésében.

Ezt a mesemondási módot szemlélteti az alábbi két szövegrészlet:

Rostás Angéla (Biszerka) 12 é.

Rostás Edit (Lujza) 16 é.

Nyírvasvári, 1985.

Gyűjtő: Diósi Ágnes

Biszerka: Hát hās, kathar na hās, hetedhét országon túl, még az Óperenciás-tengereken is túl, hās jekfar eg phurò gāzo, t èk phuri gāzi. Nàdjon čorę has le. Nà hà so te xan.

Po khèr na hās khere khānci. Musaj has te kerèn butji, te žan össze-vissza, te kerēn/ vāriso, t anen khere ko kher te xan le. Ke nà has khere khānci ko kher. Phenèl kade jekfar o / phuro rom:

Lujza: "Hā romnjei! Phenòs me tuke variso, te na xojāvejs.

Biszerka: "Phèn, na xojāva me!"

Lujza: "Trùbulas te žas amenge, te rōdās ameng ek cini butji, hodj te nà bokhāwas adici but, te nàdjon but bokhāwas."

Biszerka: "Adi vī me zanāv. De tényleg čācipò j tut, trùbulas te žas. No ale žas!"

Hát mennek, mennek.

// Phenèl kadè jekfar o phuro rom:

Biszerka: Hát volt, hol nem volt, hetedhét országon túl, még az Óperenciás-tengereken is túl, volt egyszer egy öregember meg egy öregasszony. Nagyon szegények voltak. Nem volt mit enniük.

A háznál nem volt semmi.

Muszáj volt dolgozniuk, menniük össze-vissza, csinálniuk/valamit, hogy vigyenek haza, a házhoz ennivalót. Mert otthon, a háznál nem volt semmi. Így szól egyszer az / öregember:

Lujza: "Na, asszony! Mondanék én neked valamit, ha nem haragszol."

Biszerka: "Mondd, nem haragszom!"

Lujza: "El kellene mennünk egy kis munkát keresni, hogy ne éhezünk ennyi sokat, mert nagyon sokat éhezünk."

Biszerka: "Ezt én is tudom. De tényleg igazad van, mennünk kéne.

Nosza, gyerünk!"

Hát mennek, mennek.

Így szól egyszer az öregember:

Lujza: "And(r)è trubulas othè te dikhàs kadi gāžī, hodj na trùbulas làke butjì te keràs. Vajon."

Biszerka: "Nò maj m ànde dikhaw."

Lujza: "No ža!"

Biszerka: Žāl-Žāl e phuri romnji, Žal. Vì dikhel jekfar eg gazdas.

Phenel kade:

Lujza: "Lāšo djes del o Dèl!

Na trubulas athe bŭtji te kèren?"

Biszerka: "Jāj, Julcsa! Nàj ath o Jànkou?"

Lujza: "Athèj lo, butjì kerel."

Biszerka: "Àkhār les, te kapalìl mange, daw tumen / màs, kolompìri, so Čak kamèn le!"

Lujza: //"Athè hom. Kapālìj me szívesen! Čak so-// i bār trubul ande te kapalinen?"

Biszerka: "Hát persze!"

Lujza: "Be kellene oda néznünk ehhez az asszonyhoz, hogy nem kellene-e neki dolgoznunk. Vajon."

Biszerka: "No majd én benézek."

Lujza: "No menj!"

Biszerka: Megy-megy az öregasszony, megy. Meg is lát egyszer egy gazdát. Így szól:

Lujza: "Jó napot adjon Isten!

Nem kellene itt dolgozni?"

Biszerka: "Jāj, Julcsa! Nincs itt a Jankó?"

Lujza? "Itt van, dolgozik."

Biszerka: "Hívd, hogy kapáljon nekem, adok nektek / húst, krumplit, amit csak akartok!"

Lujza: //"Itt vagyok! Kapálok én szívesen! Csak mit-// a kertet kell bekapálni?"

Biszerka: "Hát persze!"

Rostás Jenő (Rendes) 13 é.

Horváth Miklós (Vakarcs) 12 é.

Nyírvasvári, 1985.

Gyűjtő: Diósi Ágnes

(A mese két üldözött cigány legényről szól, akik egy szénakazalban kerestek menedéket, s a kazalban a fiatalabbat megcsípte egy kígyó.)

Rendes: Kana Čipindjà les, šavàle, řomàle, na žangljās so te kerel [...] taj vī sikavel - (Vakarcshez) sīkaw, mo!

Vakarcs: "Hāt dīkh athè, sār ande muřo vast Čipīndja!"

Rendes: Amikor megcsípte őt, cigányok, legények, nem tudta, mit tegyen [...] és mutatja is - (Vakarcshez) mutasd, fiú!

Vakarcs: "Hát nézz ide, hogy belecsípett a kezembe!"

Rendes: "Šikav!"

Vakarcs: "Aketa!"

Rendes: "Jūūj! Ab adalèha bizonj
khere trubul te žas, te phandel and i
romnji! Ke o rāt is dicōla po
drom. Ta o vūrmi ande perena pehe
taj sāma len amen o gāže
t o žukèla. Ke pal e nom aven,
mo! Taj pal e vurma."

Ā phenèl o ternò šavò:

Vakarcs: "Hat akanā sār te žas khere,
kna o šingale amen roden?"

Rendes: "Ha pheras - phenel ale o
phuro šavo, kodo godjavèr has -
ak andre šotetisāvel, dešuduj
časi malavel o časo, nekiindul-
naha e dromeske."

Rendes: "Mutasd!"

Vakarcs: "Itt van!"

Rendes: "Júúúj!" Ezzel már bizony
haza kell menned, hogy bekösse az
asszony! Mert a vér is látszik az
úton. Mert nyomokat hagyunk ... és
észrevesznek minket a parasztok meg
a kutyák. Mert a nyom után jön-
nek, fiú! A nyom után."

Hát, mondja a fiatal fiú:

Vakarcs: "Hát most hogy menjünk haza,
amikor keresnek minket a rendőrök?"

Rendes: "Hát ... - mondja ...

az idősebb fiú, az okos volt -
akkor ha besötétedik, tizenkét
órát üt az óra, nekiindulunk majd
az útnak."

Amint a példák is mutatják, a gyerekek a mese során folyamatosan és könnyeden "váltottak át" a különböző szereplők szövegeire. E hosszú - 30-40 perces - meséket végig rögtönözték a gyerekek. (Ezt Biszerka apja is megerősítette, aki segítségünkre volt Lujza és Biszerka fent idézett meséjének átírásában.)

A mese végén Biszerkát megkérdezte a felvételt készítő munkatárs, hogy kitől tanulta ezt a mesét. Biszerka válaszára, hogy a nagyapjától hallotta, cigány segítőtársunk megjegyezte: "Nem is hallotta. Kitalálta."

IV. Összefoglalás. A kutatás eredményei és a nyelvi hátrány hipotézise

Ami vizsgálatunk első témáját: a kisgyermekeknek szóló cigány beszéd sajátosságait illeti, elmondható: eredményeink cáfolják azokat a korábbi feltevéseket, amelyek szerint a hagyományos cigány közösségekben a felnőtt-gyermek beszédkapcsolatot alapvetően a kommunikáció hiánya vagy elégtelensége jellemezné. (Nyelvi deficit legfeljebb másodlagosan, a hagyományos cigány közösségek felbomlásával alakulhat ki, amennyiben a beilleszkedés nem jár sikerrel.) Adatainkból ugyanis egyértelműen kiderül: a kisgyermekeknek szóló cigány beszédben széles körben fellelhetők azok a jelenségek, amelyek más nyelvi közösségekben a nyelvhasználat e típusát jellemzik. E jelenségek, egyebek között: a szavak hangalakjának - univerzális szabályokat követő - egyszerűsítése, dajkanyelvi szavak használata, a gyakori önisméltésből eredő nagyfokú redundancia, valamint a kisgyermeknek szóló beszéd énekbeszédszerű, expresszív prozódiaja, világosan arra utalnak, hogy más nyelvi közösségek tagjaihoz hasonlóan a cigány beszélők is öntudatlanul módosítják nyelvhasználatukat, amikor kisgyermekhez beszélnek. Az ilyen - a kisgyermekkel való kommunikációt elősegítő, ösztönösen végrehajtott - módosítások megléte és rendszerű mivolta pedig önmagában is egyértelműen bizonyítja, hogy a hagyományos cigány közösségekben a kisgyermekkel folytatott beszélgetés része a mindennapi kommunikációs gyakorlatnak - s az ilyen típusú nyelvhasználatot irányító szabályok pedig részét alkotják a cigány beszélők kommunikatív kompetenciájának.

A kisgyermekeknek szóló cigány beszédben feltárt másik (a környező kultúrában tapasztalttól merőben eltérő) jelenségcsoport feltevésünk szerint szorosan összefügg a cigány népi kultúra bizonyos sajátosságaival, a cigány szóbeliség egyes meghatározó vonásaival. A bemutatott jelenségek arra utalnak, hogy a hagyományos cigány közösségekben a kisgyermeket úgyszólván születésük pillanatától fogva a cigány kultúra részeseinek tekintik: a hozzájuk intézett, nekik szóló beszédet ugyanis kezdettől fogva jellemzi, hogy nem csupán az anyanyelv elemeit és szabályait közvetíti a gyermekeknek, hanem - ezzel egyidejűleg - a hagyományos cigány szóbeli kultúra "beszédműfajaiba", az ezeket jellemző sajátos nyelvhasználatba is bevezeti őket: nyelvi kompetenciájukkal

egyidejűleg (amennyire ezt a gyermekek adott fejlődési szintje lehetővé teszi) kommunikatív kompetenciájukat is alakítja.

Kutatásunk másik témaköre - a cigány gyermekcsoportok szóbeli kultúrájának vizsgálata - a fenti típusú nyelvi szocializációs folyamatoknak mintegy az "eredményét" mutatja be. A gyermekek körében gyűjtött, különböző típusú játékokhoz kapcsolódó szövegek ugyanis jól mutatják, hogy a hagyományos cigány közösségekben élő gyermekek iskolás korukra elsajátítják - és alkotó módon alkalmazkazzák - a cigány szóbeli kultúra meghatározó jegyeit: az improvizatív előadásmódot, a párbeszédes-interaktív szövegépítést és a formális beszéd elemeinek a használatát.

Ha mindez így van, akkor joggal merülhet fel a kérdés: miből erednek a hagyományos cigány környezetből kikerülő gyermekek súlyos iskolai nehézségei, közöttük az - általában elsőként említett - nyelvi nehézségek? Miből ered a nyelvi deficitet, nyelvhiányt észlelő köznapi tapasztalat?¹⁵

Cigány anyanyelvű gyermekek esetében kézenfekvő dolog lenne a nyelvi nehézségek legfőbb okát az eltérő anyanyelv tényében keresni. Véleményem szerint azonban ez önmagában korántsem tehető felelőssé az oktatás során tapasztalt nyelvi problémák összeségéért. Egyfelől ugyanis ma már a hagyományos cigány közösségekből kikerülő gyermekek egy része is iskoláskorára valamilyen fokban megtanul magyarul. Másfelől pedig a tapasztalat azt mutatja: idegen nyelvi környezetbe kerülő gyerekek - amennyiben szocializációjuk nem tér el alapvetően társaikétól - nyelvi nehézségeiken rendszerint néhány hónap alatt túljutnak.

A nyelvi hátrány súlyosabb oka (amelyet itt voltaképpen csak érinthetünk) feltevéseink szerint összefügg a hagyományos cigány közösségek kultúrájával, közelebb-ről: a közösségek nyelvhasználatának sajátosságával, a környező kultúráétól eltérő jellemzőivel. Az ilyen nyelvhasz-

15) Mindez az általunk vizsgált településeken élő gyermekek nagy részére is áll. A gyöngyösi gyerekek fejlettségi szintje például olyannyira negatívnak minősült, hogy kétharmaduk (az enyhe fokban értelmi fogyatékosok számára létesített) kiegészítő iskolába lett beiskolázva; részben az otthoni szocializációval, részben pedig az oktatási körülményekkel összefüggő okokból, többségük itt sem tanul meg írni-olvasni.

nálatti eltérések között meghatározónak tartom, hogy a cigány gyermekeknek nyújtott nyelvi mintából az írott nyelv, az írásbeliség - mint a nyelvi és világismeretek egyik legfőbb forrása - teljes mértékben hiányzik. A hagyományos cigány közösségekben a cigány kisgyermeket körülvevő tárgyi világból hiányzik a gyermekkönyv: a felnőttekkel való közös tevékenységekből, a mindennapi élet helyzeteiből hiányoznak azok a tipikus helyzetek, tevékenységek, amelyekben az írásbeliségnek szerepe lenne (például képeskönyv-ékegetés, ennek során a könyvben látható tárgyak, személyek, cselekvések megnevezése, visszakeresése a kisgyermektől). Ez azt jelenti, hogy anyanyelvi közösségükben, írástudatlan vagy funkcionálisan írástudatlan szülők gyermekeként nevelődve a cigány gyermekek híjával lesznek mindama tárgyi és nyelvi ismereteknek, fogalmi készletnek, amelyeket a környező kultúrában élő gyermekek a felnőttek közvetítésével megismert könyvekből már kicsi koruktól kezdve elsajátítanak. (S hogy a világból való "jelentésvételezésnek", az "itt és most"-on túl eső ismeretek megszerzésének milyen fontos eszköze a könyv, azt jól mutatja azoknak a - párhuzamos kutatásunkban vizsgált - két- két és féléves nem cigány gyermekeknek a teljesítménye, akik a közkedvelt képes gyermeklexikont forgatva folyamatosan felsorolták az ott látható egzotikus állatokat, gyümölcsöket, környezetükből nem ismert tárgyak, cselekvések egész sorát tudták megnevezni. S ez csupán a legtriviálisabb példa a könyveknek a nyelvhasználatot, nyelvi tudást alakító szerepére!)

Az iskola feltételezi, sőt elvárja ezt a könyvekből származó tudást, s kezdettől fogva épít rá. Ugyanakkor azok a sajátos nyelvhasználati módok, amelyekre egy hagyományos cigány kultúrában felnövekvő gyermeket anyanyelvi közössége megtanít, az iskolai követelmények szempontjából nagyrészt érdektelenek, irrelevánsak. (A gyerekek sajátos nyelvi tudásáról az iskola általában nem is tud - vagy nem vesz róla tudomást.) Az otthon elvárt és az oktatás által megkívánt nyelvhasználati módok szélsőségesen különböző mivolta pedig súlyos nehézségek, kudarcok forrása a gyermekek számára az iskolában: ez a tényező valószínűleg már önmagában is mintegy "garantálja" az iskolai eredménytelenséget.

Megjegyezném, hogy a nyelvi hátrány fenti értelmezése összhangban van e jelenségcsoport kutatásának újabb eredményeivel. A nyelvi fejlődést és az iskolai esélyeket kultúraközi perspektívában vizsgáló nyelvészek, pszichológusok, antropológusok ugyanis újabban a nyelvhasználati módok eltéréseiben, az "írni-olvasni tudóvá szocializálás" hiányában vélik felfedezni

egy - írásbeliséggel hagyományosan nem rendelkező - etnikai közösségek-
ből, illetve hátrányos helyzetű társadalmi csoportokból származó gyermekek
tömeges iskolai eredménytelenségének legfőbb okát (ld. Heath, 1982, 1983;
Schieffelin és Ochs, 1986).

Amennyiben a fenti feltevésünket a további kutatások igazolják,
akkor talán elmondható: a cigány gyermekek nyelvi szocializációjának vizsgálá-
lata nem csupán a cigány anyanyelvi közösségekben érvényben lévő nyelvhasz-
nálati módok eddig ismeretlen aspektusainak a feltárásához járul hozzá,
hanem egyben gyakorlati célokat is szolgál: a nyelvi szocializáció meg-
ismerésével az iskolában jelentkező nyelvi problémáknak egy - a valósághoz
közelebb álló - diagnózisát (s ezáltal talán az eddiginél eredményesebb ke-
zelését) is lehetővé teszi.

- Broen, P.A. (1972), The Verbal Environment of the Language-Learning Child.
Monograph of the American Speech and Hearing Association 17,
December
- Brown, R. - Bellugi, U. (1964), Three processes in the child's acquisition
of syntax. In: Lenneberg, E.H. (szerk.) New Directions in the
Study of Language. Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 131-162.
- Cross, T.G. (1977), Mothers' speech adjustments: the contribution of selected
child listener variables. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.),
Talking to Children. Language Input and Acquisition. Cambridge,
Cambridge University Press, 151-188.
- Dixon, R.M.W. (1980), The Languages of Australia. Cambridge, Cambridge
University Press
- Ervin-Tripp, S. - Mitchell-Kernan, C. (1977), Child Discourse. New York,
Academic Press, Inc.
- Ferguson, C.A. (1964), Baby talk in six languages. American Anthropologist
66:103-114.
- Ferguson, C.A. (1977), Baby talk as a simplified register. In: Snow, C.E.-
Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children. Language Input and
Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 219-235.
- Forray R.K. - Hegedűs T.A. (1985), Az együttélés rejtett szabályai. Egy
cigány csoport sikerének mértéke és ára egy iskolában. Budapest,
Országos Pedagógiai Intézet
- Garnica, O.K. (1977), Some prosodic and paralinguistic features of speech
to young children. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.),
Talking to Children. Language Input and Acquisition. Cambridge,
Cambridge University Press, 63-88.
- Gleason, J.B. (1975), Fathers and other strangers: Men's speech to young
children. In: Dato, D.P. (szerk.), Georgetown University Round
Table on Languages and Linguistics. Washington, D.C., Georgetown
University Press, 289-297.
- Hajdú A. (1962), Le folklore Tsigane. Études Tsiganes No.1-2: 1-33.
- Heath, S.B. (1982), What no bedtime story means: Narrative skills at home
and school. Language in Society 11:49-77.

- Heath, S.B. (1983), Ways with Words: Language, Life and Work in Communities and Classrooms. Cambridge, Cambridge University Press
- Hymes, D.H. (1975), A beszélés néprajza. In: Pap M. - Szépe Gy. (szerk.), Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Budapest, Gondolat. 91-146.
- Kemény I. (1976), A magyarországi cigányok helyzete. In: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, 7-67.
- Kovalcsik K. (1985), Szlovákiai oláh cigány népdalok. Budapest, MTA Zene-tudományi Intézet
- Mérei F. - V. Binét Á. (1972), Gyermeklélektan, Budapest, Gondolat
- Nagy O. (1975), Archaikus világkép és mese-hagyományozás. A Debreceni Déri Múzeum 1974. évi évkönyve. 619-644.
- Nagy O. (1978), The persistence of archaic traits among Gypsy story-telling communities in Romania. Journal of the Gypsy Lore Society 4th ser. 1., 4: 221-239.
- Phillips, J. (1973), Syntax and vocabulary of mothers' speech to young children: age and sex comparisons. Child Development 44:182-185.
- Réger Z. (1986), Halmozottan hátrányos helyzet és nyelvi fejlettség. (Kutatási projektum zárótanulmánya, kézirat)
- Schieffelin, B.B. - Ochs, E. (1986), Language socialization. Annual Review of Anthropology, Vol. 15.
- Schieffelin, B.B. (1979), Getting it together: An ethnographic approach to the study of the development of communicative competence. In: Ochs, E. - Schieffelin, B.B. (szerk.), Developmental Pragmatics. New York, Academic Press, 73-108.
- Shatz, M. - Gelman, R. (1973), The Development of Communication Skills: Modifications in the Speech of Young Children as a Function of Listener. Monographs of the Society for Research in Child Development no. 152, 38, no.5.
- Snow, C.E. (1972), Mothers' speech to children learning language. Child Development 43: 549-565.
- Snow, C.E. (1977), The development of conversation between mothers and babies. Journal of Child Language 4:1-22.
- Snow, C.E., Arlman-Rupp, A., Hassing, Y., Jobse, J., Joosten, J., Vorster, J. (1976), Mothers' speech in three social classes. Journal of Psycholinguistic Research 5: 1-20.

- Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (1977), Talking to Children. Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press
- Stewart, M. (1987), "Igaz beszéd" - avagy miért énekelnek az oláh cigányok? Valóság 1:49-64.
- Tomai É. (1979), A 12-15 éves cigánygyermek és javító-nevelőintézeti fiatalok szociabilitásának vizsgálata. In: A cigánygyermek nevelése-oktatása. Az OM Kiadványa, 93-100.
- Várnagy E. - Vekkerdi J. (1979), A cigánygyermek nevelésének és oktatásának problémái. Budapest, Tankönyvkiadó
- Vekkerdi J. (1985), Cigány nyelvjárási népmesék. Debrecen, a KLTE Néprajzi Tanszéke
- Vekkerdi J. - Mészáros Gy. (1978), A cigányság a felemelkedés útján. Budapest, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa

VARGA LÁSZLÓ

PROZODÉMAK A MAGYAR BESZÉDBEN ÉS JELÖLÉSÜK AZ
INTONÁCIÓS ÁTIRATBAN*

ELTE BTK Angol Tanszék
1052 Budapest, Pesti B. u. 1.

Tanulmányában a szerző korábbi, a magyar beszéd prozodémáira vonatkozó elméleti jellegű vizsgálatait folytatja, egyúttal azonban a gyakorlatban is alkalmazta intonációjelölési rendszerét: konkrét átiratokat készített különféle, összefüggő beszédet tartalmazó felvételekről. A tanulmány és az átiratok egy része az MTA Nyelvtudományi Intézete előnyelvi kutatócsoportjának munkálatai keretében készült 1986-ban. A dolgozat végén tanulmány található egy spontán beszédet tartalmazó felvétel intonációs átiratából.

* A szerző köszönetet mond Gósy Máriának, Kassai Ilonának és Nádasy Ádámnak e dolgozat előzetes változatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

1. Elmélet és gyakorlat

1.1. Néhány éve grafikai jeleket mutattunk be, melyek az elhangzott beszéd átíratában külön ábra nélkül, a betűsoron alkalmazva, egyértelműen jelölik a magyar intonáció funkcionálisan jelentős legkisebb elemeit, az ún. prozodémákat (Varga 1981). Akkor csak az értelmi funkciókat teljesítő prozodémákra voltunk tekintettel, és összefüggő hanganyag intonációs átírata helyett egy-két minimális páron igyekeztünk bebizonyítani a jelrendszer és a mögötte lévő funkcionális elemzés lehetőségét, jogosultságát. Ez a bizonyítás - úgy tűnik - sikerrel is járt (vö. Zeman 1985:62).

Az azóta eltelt időben módunk nyílt hosszabb hangfelvételek intonációjának hallás utáni elemzésére és lejegyzésére. Ezek közül kettő emelkedik ki. Az egyik Dickens "Karácsonyi ének prózában" c. műve, Benedek Marcell fordításában, Töröcsik Mari művészi felolvasásában. Ez az SLPX 13855 sz. Hungaroton lemezen bárki számára hozzáférhető, kb. 50 perces hanganyag abba a kategóriába tartozik, melyet Wacha Imre (1974; 1985:14) "reproduktív-interpretatív", illetve "irodalmi igényű beszéd"-nek nevez. A másik a gazdagréti kábeltelevízió műsorából származó, kb. 20 perces hangfelvétel, mely egy tanácstagi beszámolón és annak vitáján készült. Ez nagyobb részben a "spontán, kötetlen beszéd", kisebb részben a "félreproduktív beszéd" kategóriájába sorolható (vö. Wacha I.: i.h.-ek). A továbbiakban az első anyagra DK, a másodikra GR jelzettel fogunk hivatkozni. Az egyéb forrásokból származó példákat jelzet nélkül közöljük.

A gyakorlati munka során a jelrendszer és a mögötte húzódó elméleti apparátus finomodott, néhány ponton módosult, kiegészült. Meggyőződünk arról, hogy az intonációs elemzésnek nemcsak a tisztán értelmi funkciójú (érzelmileg semleges) prozodémákról kell számot adnia, hanem az érzelmi attitűdöket tükröző prozodémákra is ki kell térnie. Kísérletképpen bevezettük a dallamcsúcsok magasságának a jelölését is. Így a dallam-, hangsúly- és szünetprozodémák korábban (vö. Varga 1981) megállapított rendszereihez negyedikként a magasságprozodémák rendszere csatlakozott. A magasságprozodémák azonban részben már túlmutatnak az intonáción: az intonáció és a paralingvisztika határterületéhez tartoznak.

1.2. A jelen dolgozat már a továbbfejlesztett rendszert ismerteti, és pedig az intonációs átíratok készítésének gyakorlati szempontjából nézve. A kérdés elméleti hátterével, általános nyelvészeti vonatkozásaival, nemzetközi szakirodalmával itt most nem foglalkozhatunk (ezekről l. Varga 1981; 1983; 1985; a túlnyomórészt külön ábrát igénylő magyar lejegyzési módokról l. Bartók 1971).

A félreértések elkerülése végett azonban itt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez az elemzés funkcionális jellegű, és mint ilyen, fonológiai szempontú. Vagyis nem az a célja, hogy az elhangzott beszéd intonációjának minden fonetikai részletét pontosan rögzítse, hanem csupán azokat a tényeket veszi figyelembe, amelyek prozodémák megvalósulásainak tekinthetők; azaz bizonyítottan funkcionális jelentőségű, minimális intonációs elemek. A prozodémák absztrakciók, melyek úgy viszonyulnak megvalósulásaikhoz, mint a fonéma a beszédhanghoz, mint a típus a példányhoz.

A "bizonyítottan funkcionális jelentőség" nem úgy értendő, hogy a jellel ellátott intonációs tények mindenütt mindig funkcionális jelentőségűek. Ha legalább egy olyan esetet találunk, amelyben egy oszthatatlan intonációs elemet egy másikkal felcserélve a hordozó megnyilatkozás más értelmet vagy attitűdtartalmat nyer (miközben a megnyilatkozás hangalakja minden egyéb tekintetben változatlan marad), akkor a cserében részt vevő intonációs elemek funkcionális jelentőségűek, azaz prozodémákat képviselnek. Ami pedig egyszer prozodémának bizonyult, mindig annak tekintjük.

Vegyünk egy példát. A szünetről és a szünetnélküliségről kimutatható, hogy prozodémákat képviselnek, mert könnyen találunk olyan minimális párt, ahol ezek egymással szembenállva értelmi megkülönböztetést végeznek. (A szünetnélküliséget nem jelöljük, a szünet jele: □. A többi jelet itt egyelőre még nem használjuk, mert még nem magyaráztuk meg őket.)

(1) a) Ezt már nem mondta a tűzoltó.

b) Ezt már nem, □ - mondta a tűzoltó.

Mivel a szünet prozodémának bizonyult, ezentúl ott is jelöljük, ahol véletlen performancia jelenség, pl.:

(2) ... úgy tudjon eljárni a körzet dolgai-□-ba, hogy ... (GR)

Azt is újra le kell szögeznünk, hogy intonáción a dallam-, a hangsúly-, a szünet- és (kísérletképpen) a magasságprozodémák rendszereinek a szerves egységét értjük. Ez szűkebb, mint a tág értelemben vett "intonáció" (Bolla 1980), vagy a "mondatfonetikai eszközök" (Deme 1970), illetve "szövegfonetikai eszközök" (Wacha I. 1973) köre; de emezeknek centrális elemeit tartalmazza.

A beszédtempó, az átlaghangerő és a hangszínezet változásait - bármilyen fontos funkciót töltenek is be, és bármennyire igaz is, hogy kölcsönhatásba lépnek az intonációval - itt nem tárgyaljuk, és lejegyzésükkel nem foglalkozunk. Anélkül, hogy megkísérelnénk eldönteni, hogy ezek az intonációhoz vagy a paralingvisztikához tartoznak-e, megkockáztatjuk, hogy az utóbbihoz állnak közelebb és lejegyzésük inkább a paralingvisztikai vizsgálódások feladata.

Megjegyezzük még, hogy a saját intonációs lejegyzési rendszerünk összes elemére sincs mindig szükség. A lejegyzés részletessége az elemzés konkrét céljától függ. Kétféle részletességi fokról is beszélhetünk. Az elsőfokú intonációs elemzés célja csak annyi (és ez sem kevés), hogy a hanglejtést alapjaiban adó és különálló egységekre szabdaló prozodémákat azonosítsa. Tehát jelzi a főhangsúlyos szótagokat, a hanglejtésformákat és a szüneteket. A másodfokú intonációs elemzés már a hanglejtésformák csúcsának magasságára is kitér; így jóval árnyaltabb, de időigényesebb is. Átiratainkban másodfokú intonációs elemzést végeztünk. Ez azonban nem mindig szükséges. Ugyanakkor különleges esetekben mind az első-, mind a másodfokú elemzés kiegészíthető még a mellékhangsúlyos szótagok és a junktúrák jelölésével is. Ezek is prozodémák, de a hanglejtés alakulását nem befolyásolják, a beszédet különálló hanglejtési egységekre nem szabdalják.

1.3. Az átiratokban a központosítás jelzi a mondathatárokat. A mondat-határok megállapításához önmagában sem az intonáció, sem a szintaktikai-szemantikai elemzés nem ad mindig elegendő támpontot: az intonációs, szintaktikai és szemantikai szempontokat együttesen kell figyelembe venni (Szabó 1980).

A DK-anyag felolvasott mondatainak túlnyomó többségét könnyen és egyértelműen azonosítani lehetett. A mondatok azonosítása a kötetlen beszéd anyagában (GR) volt nehezebb, és bizonyára néhány ponton vitatható is maradt. Mindenesetre - a kétségtelenül meglévő problémák ellenére - túlzottan pesszimistának tűnik az a nézet, hogy "a beszélt és írásba áttett szöveg központosítása mindig önkényes" (Fodor-Hajdú 1973:60). Helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy néha önkényes, de amikor önkényes, nem is igazán döntő.

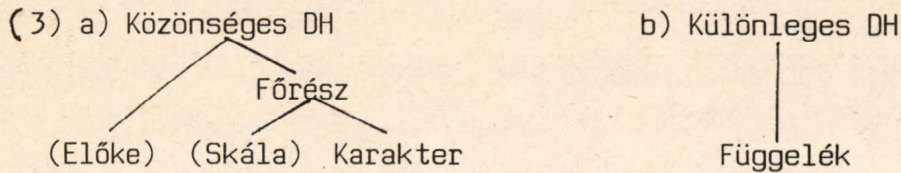
Az intonációs lejegyzési rendszer akkor is működne, ha az átiratban nem lennének mondathatárok, hanem minden szó kis kezdőbetűvel, központosítás nélkül követné az előzőt. Ez azonban még a szakember számára is gyötrelmes olvasmány volna, különösen hosszú anyag esetén. A központosított, mondatokra tördelt átirat könnyebben olvasható és áttekinthetőbb.

2. A közönséges dallamhíd

2.1. Lássuk most az intonáció lejegyzésének konkrét kérdéseit. A beszéd alapvető intonációs egységei bizonyos hangmagassági változásokból előálló szerkezetek, melyeket dallamhidaknak nevezünk. A dallamhíd (DH) vége a dallamhídhatár (DH-határ), melynek függőleges vonal a jele: |.

Kétféle DH különböztethető meg: közönséges és különleges. A közönséges DH egy választható előkéből és egy kötelező főrészből áll, maga a főrész pedig egy választható skálára és egy kötelező karakterre bomlik, vö. (3a). A különleges DH egyetlen függelékből áll, vö. (3b).

Korábban csak egyféle DH-at ismertünk el: ez választható előkéből, kötelező főrészből és választható függelékből állt, vagyis a függeléket nem vontuk külön DH-ba, hanem a DH választható részének tekintettük, amely a karaktert követte (vö. Varga 1981). Ez azt a látszatot keltette, mintha a függelék éppolyan természetes része volna a DH-nak, mint az előke vagy a főrész. Valójában a függelék szemantikailag mindig különálló egység, másrészt igen ritka (a GR-anyagban elő sem fordult). Ezért a függeléket célszerűbb inkább külön DH-nak tekinteni (1.3.).

2.2. A DH-határ nem mindig jár szünettel, mert gyakran dallami eszközök teszik nyilvánvalóvá. Ugyanakkor szünet a DH-on belül is lehetséges. A hallható szünet - akár rövid, akár hosszú - a négyzet jelét kapja: □. A szünet a szünetnélküliséggel áll szemben, azzal együtt alkotja a szünetprozodémák rendszerét, vö. (1a) és (1b). Elképzelhető egy olyan jelrendszer is, amely hosszúsága alapján több szünetfokot különböztet meg (pl.: □ rövid, □ átlagos, □ hosszú), de ezek külön prozodéma-voltát előbb minimális párokkal bizonyítani kellene; továbbá féltő, hogy füllel való megkülönböztetésük sok esetben önkényes volna.

Ha a DH-határ szünettel esik egybe, akkor előbb a DH-határ, majd a szünet jelét tesszük ki: | □. Azt a tényt, hogy a beszélő elhallgatott, mert befejezte mondandóját vagy félbeszakították, nem jelöljük szünetjellel.

Amit junktúrának nevezünk nem szünet, hanem két szomszédos hang között a természetes átmenet parányi megszakadása, glottális zár vagy az asszimilációs folyamatok elmaradása következtében. Junktúra lehetséges pl. az énje szó ejtésében az /n/ és a /j/ között. Mivel a junktúra túlságosan illékony ahhoz, hogy mindig felismerhető legyen, az értelmi megkülönböztetésekben gyakran jól hallható szünet pótolja (vö. az úrben, az □ úrben). A junktúra jeléül a + jelet ajánljuk, de erre csak különleges célú elemzésben van szükség.

2.3. A közönséges DH egyetlen kötelező része a karakter, amely a DH utolsó főhangsúlyos szótagjával kezdődik és a DH végéig tart, azonkívül egy

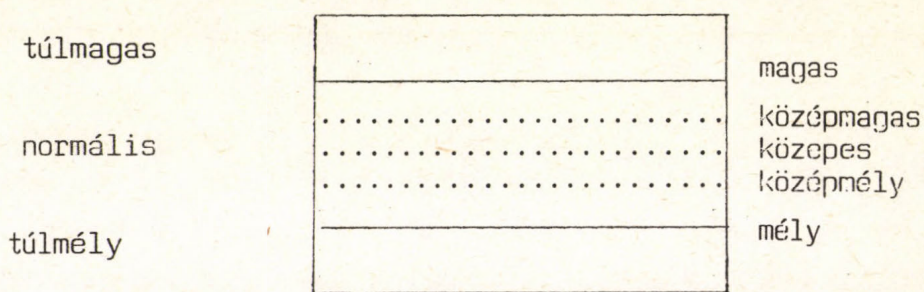

jellegzetes hanglejtésformát, ún. karakterdallamot hordoz. A karaktert indító főhangsúlyos szótag a karakterkezdet.

A vizsgált anyagban előforduló karakterdallamok a következők: eső (jele: $\backslash \underline{s}$), féleső vagy teljes nevén: félig eső ($'\underline{s}$), eső-emelkedő ($\vee \underline{s}$), eső-emelkedő-eső ($\wedge \underline{s}$), emelkedő ($\leftarrow \underline{s}$), ereszkedő ($\sim \underline{s}$), emelkedő-eső ($\wedge \underline{s}$). A karakterdallamok jeleit a hordozó szótagfűzér írott alakja (itt: $\underline{s}$) elé tesszük. Mivel ezek élén mindig főhangsúlyos szótag áll, a karakterdallamok jelei egyúttal a DH utolsó főhangsúlyos szótagjának is a jelei. Mivel a karakterdallam jellemzője a karakter jellemzője is, a rövidség kedvéért "karakterdallam" helyett a "karakter" szót is használhatjuk, tehát pl. az "emelkedő karakter" az "emelkedő karakterdallam" szinonímája. Korábbi munkáinkban a féleső és az eső-emelkedő-eső karakterekről nem volt szó.

A karakterdallamok fonetikai alakulásáról bő felvilágosítást nyújt a szakirodalom (pl. Deme 1962:503-17; Fónagy-Magdics 1967:40-100; Kozma-Szende 1981), ezért itt csak nagy vonalakban ismertetjük őket.

Az ismertetés előtt azonban tisztáznunk kell a következőket. A beszéd normális hangterjedelmének alsó és felső határa jelöli ki az ún. "mély" és "magas" szinteket. Ezek között helyezkednek el, velük párhuzamosan és egymástól egyenlő távolságra a "középmély", a "közepes" és a "középmagas" szintek. A normális hangterjedelem határain kívül a "túl magas", illetve a "túl mély" régiók találhatóak. A túl magas és túl mély tartományban a beszélő hangszíne is megváltozik.

E képzeletbeli vonalak kizárólag a fonetikai tájékozódás megkönnyítését szolgálják, és nincs köztük sem a fonémikus értékű hangmagassági szintekhez, sem a zenei jelöléshez.

A mély szint alapvonalnak is nevezhető. Ennek magassága még ugyanazon beszélő esetében is ingadozik.

Ezek után rátérhetünk az egyes karakterdallamok rövid jellemzésére. (Részletesebb, egy- és kétszótagú változataikra is kitérő ábrás bemutatásukat l. Varga 1981.) A jellemzésnél használt sematikus ábrák keretvonalai a magas,

illetve mély szinteket jelképezik.

Az eső és féleső karakterdallamok megfelelnek annak, amit Deme László "elül eső" hanglejtésformának nevez (Deme 1962:504); a különbség köztük annyi, hogy az eső dallam az alapvonalon vagy az alatt (a túlmély tartományban) ér véget, míg a féleső az alapvonalnál magasabban végződik, érezhetően "fennakad":

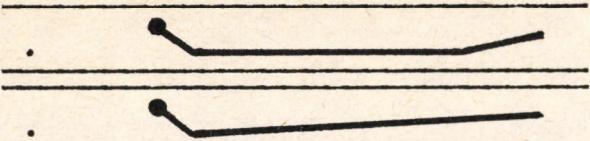
(4) a) 'Frászkarikát!| b) 'Furcsa ez a tej ...|

Az eső és féleső karakterdallamok megkülönböztetése tehát az alapvonalhoz való viszonyításon alapszik. Ezért megtörténhet, hogy egy azonos frekvenciaértékek között lezajló "elöl eső" hangmozgás az egyik környezetben féleső, egy másik környezetben eső dallamnak számít.

Az eső - emelkedő karakterdallam olyan, mint az elöl eső, de szökőzárban végződik (vö. Deme i.m. 507):

(5) Hát √tudod, ki hiszi ezt el?|

Az eső - emelkedő - eső karakterdallam úgy kezdődik, mint az elöl eső, de aztán az utolsó előtt szótag fellép, az utolsó meg le (vö. i.m. 511):

(6) √Meghiszem azt!|

Az emelkedő karakterdallamon vagy egyenletes emelkedést, vagy egy szinttartó dallam végének fölemelkedését értjük (vö. i.m. 513: a megszakadt kérdésekkel kapcsolatban):

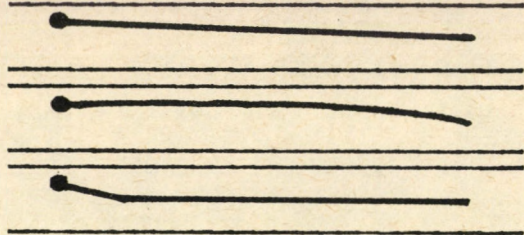
(7) És az 'éremgyűjteményem?|

Az ereszkedő karakterdallamban a hangmagasság enyhe szögben ereszkedik. Ez az ereszkedés néha egyenletes, néha egy hosszabb-rövidebb szinttartó rész után következik, néha pedig a féleső dallamra emlékeztet, csak aménál jóval kisebb a hangköze (vö. i.m. 508):

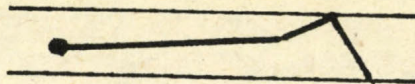

(8) $\sim$ Milyen szépen énekelnek!|

Végül, az emelkedő-eső, vagy "végén eső" karakterdallam (vö. í.m. 505) a közönséges magyar eldöntendő kérdések sajátos hanglegjtése:

(9) $\wedge$ Megírtad a levelet?|

Az eső, féleső, eső-emelkedő és eső-emelkedő-eső dallamok közös jegye az elől esés. Ezért - Deme László szakkifejezését kissé tágabb értelemben használva - valamennyiüket összefoglalóan "elől eső" dallamoknak fogjuk hívni. Az emelkedő, ereszkedő és emelkedő-eső dallamok pedig a "nem elől eső" dallamok csoportját alkotják.

A karakterdallamok a később tárgyalandó függelék-dallammal együtt dallamprozodémák (Varga 1981). Mivel azonban a féleső és az eső-emelkedő-eső karakterdallamokról most első ízben esik szó, ezek prozodéma-voltát itt kell bizonyítani. Az alábbi párok tagjai attitűdjükben különböznek. A (10a) magabiztosan lezárt, sima kijelentés; a (10b) viszont arra utal, hogy a kijelentéshez még volna mit hozzátenni: a ki nem mondott folytatás itt a beszélő tanácsstalanságát érzékelteti:

(10) a) $\backslash$ Furcsa ez a tej.|

b) $\uparrow$ Furcsa ez a tej...|

A (10b) pedig kedélyesebb és könnyedebb, mint a (10a):

(11) a) $\backslash$ Meghiszem azt!|

b) $\wedge$ Meghiszem azt!|

Az emelkedő karakterdallam helyett ereszkedő, vagy a közvetlenül megelőző szótagonál magasabban kezdődő szinttartó dallamot is használhatunk. Ilyenkor értelmi különbség nem keletkezik, de megváltozik az attitűd. A szinttartó és az ereszkedő dallam kevésbé "hagyja nyitva" a mondanivalót, kisebb feszültséget kelt, mint az emelkedő. Ezért a szinttartó dallamot (feltéve, hogy nem az alapvonalon húzódik) ugyanúgy fogjuk jelölni, mint az ereszkedő karakterdallamot. A (12a) emelkedő dallamú, és jóval kíváncsibb kérdés, mint a (12b), amely szinttartó vagy ereszkedő egyaránt lehet:

(12) a) És az $\uparrow$ éremgyűjteményem?|

b) És az $\backslash$ éremgyűjteményem?|

Az ereszkedő karakterdallam viszont nem cserélhető fel szinttartó vagy emelkedő dallamra.

Az egyes dallamok legmagasabb pontja a dallam csúcsa. A karakterdallamok normális csúcsmagassága közép magas, közepes vagy a kettő közötti szinten van; kivéve az emelkedő-eső dallamét, mert ezé általában magas, vagy közép magas, vagy a kettő közötti szintű. A csúcsmagasságok normálistól való eltérései mély, illetve magas fekvést eredményeznek. Mély fekvésben az emelkedő-eső dallam csúcsmagassága közepes szintű vagy alacsonyabb, a többidallamé közép mély (vö. 4.1.). Magas fekvésben az emelkedő-eső dallam csúcsmagassága túlmagas szintű, a többié magas vagy túlmagas (vö. 4.3.-4.4.).

2.4. A közönséges DH-ban a karaktert indító főhangsúlyos szótag előtt még egyéb főhangsúlyos szótagok is lehetségesek. A DH-nak azt a szakaszt, amely az első főhangsúlyos szótaggal kezdődik és a karakterig tart, a főhangsúlyos szótagok lépcsőzetes ereszkedése miatt skálának hívjuk, a skálát indító főhangsúlyos szótagot pedig skálakezdetnek. A nem kötelező skála és a kötelező karakter alkotják a DH főrészét.

A skálában sorakozó főhangsúlyos szótagok skáladallamokat indítanak. A skáladallamok féleső dallamok, amelyek fonetikailag megegyeznek a féleső karakterdallammal. (Más szóval: olyanok, mint az eső dallamok, de nem érnek le az alapvonalra.) A féleső skáladallam és a féleső karakterdallam jele azonos: 's. (A féleső karakterdallamot azonban DH-határ követi.)

Hogy a féleső dallamot mikor ítéljük skáladallamnak (amely után a DH folytatódik) és mikor karakterdallamnak (amely után a DH véget ér), egyszerű konvenció kérdése. A féleső dallamot akkor tekintjük karakterdallamnak, ha a) vele egy megnyilatkozás véget ér és a beszélő elhallgat; illetve ha b) szünet követi, amely után (azonnal, illetve hangsúlytalan vagy mellékhangsúlyos szótagok közbeiktatásával) főhangsúlyos szótag következik:

(13) a) 'Az, hogy a ... | (GR)

b) ... 'sírva nézte 'szegény 'elfelejtett|□'egykori 'énjét.| (DK)

Ha a féleső dallam és a rá következő új dallam között több szünet is van, akkor mechanikusan az utolsó szünetnél húzzuk meg a féleső karakterdallam (és vele a DH) végét jelző DH-határt:

(14) ... bár 'hozzá□ kell tennem, hogy| □ ez 'messze nem az ... (GR)

Azok a féleső dallamok, amelyek nem karakterdallamok, a skála részei. Minden olyan DH-ban, amely nem féleső karakterű DH után következik, a skálakezdet normális magassága közép magas, közepes vagy a kettő közötti szinten van. (Az ettől való eltéréseket később tárgyaljuk, l. 4.1., 4.3.). A szubglottális nyomás csökkenése miatt a skálában sorakozó főhangsúlyos szótagok

mindegyike valamivel alacsonyabbról indítja a maga féleső dallamát, mint az előző, és így a skálán végig lépcsőzetesen ereszkedő tendencia, ún. lesodródás (angolul: downdrift) figyelhető meg. Ez a lesodródás még a karakter csúcsát is lejjebb szoríthatja - különösen akkor, ha a karakter valamelyik "elől eső" (eső, féleső, eső-emelkedő, eső-emelkedő-eső) dallam. A lesodródás ilyen esetekben tehát az egész főrészt kiterjedhet: pl. a (15) végén lévő eső karakterdallam már egészen alacsony csúcsmagasságú:

(15) 'Zsugori, 'markoló, 'kaparintó, 'zaklató vén bűnös volt.) (DK)

Az ilyen lesodródás a féleső karakterdallam utáni DH-ra is áterjed, tehát pl. a (13b)-ben az egykori szó alacsonyabbról indul, mint az elfelejtett szó; vagy a (14)-ben a messze szó alacsonyabb szintről indul, mint a hozzá szó, noha új DH-ban szerepel.

Féleső és "elől eső" dallam között csak a lesodródás megtörését jelöljük (l. 4.2.), magát a lesodródást nem. Tehát ha féleső és "elől eső" dallam követik egymást, és az utóbbi előtt nincs a lesodródás megtörésére utaló jel, akkor ez lesodródottnak tekintendő. Ezzel szemben, ha a féleső dallamot "nem elől eső" dallam követi, és nincs közöttük a lesodródás megtörésére utaló jel, akkor a "nem elől eső" dallam normális csúcsmagasságú vagy annál valamivel alacsonyabb egyaránt lehet.

2.5. Az eddigiekben karakterdallamokról és skáladallamokról beszélünk. Ezeket főhangsúlyos (más néven: elsődleges hangsúlyú) szótagok indítják. A főhangsúlyos szótagok tehát nemcsak intenzitásukkal emelkednek ki a hangsúlytalan szótagok közül, hanem egyúttal dallami csomópontok is: karakter-, illetve skáladallamok indítói. Ez teszi lehetővé, hogy a főhangsúlyos szótagok és a velük kezdődő dallamok közös jeleket kapjanak.

A hangsúlytalan szótagokhoz képest intenzitástöbblettel rendelkező és karakter- vagy skáladallamot indító szótagok egyformán főhangsúlyosak, függetlenül attól, hogy akusztikailag az intenzitásuk nem mindig egyforma. Például a (16) második DH-jában a va- szótag az összes többi főhangsúlyos szótagnál erősebb intenzitású:

(16) 'Szeretném megkérdezni, □ hogy 'felmerült-e 'valakinek a 'neve. (GR)

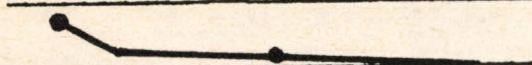
Itt a va- szótag nem felemelt magasságával tűnik ki (a lesodródásban részesülve lejjebb áll, mint a fel- szótag), hanem az átlagosnál erősebb intenzitásával. Elképzelhető olyan jelrendszer, amely a különösen kiemelkedő erejű főhangsúlyokat is tükrözi (pl. az általuk indított dallamra utaló jelvonalka megkettőzésével: \s, "s, v_s, w_s, /s, ≈s, ^s), és akkor a (16) 'valakinek szavát így kellene átírni: "valakinek.

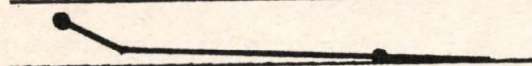
Ehhez azonban előbb be kellene bizonyítani, hogy a szóban forgó különbség egymagában (tehát a főhangsúlyos szótagok pusztá intenzitástöbblete) funkcionális jelentőségű. De még ha ez bebizonyosodna is, az ilyen jeleket csak különleges célú elemzésekben használnánk, hiszen a kiemelkedően erős intenzitású főhangsúlyos szótagok a hanglejtés-alakítás szempontjából nem különböznek a többi főhangsúlytól.

A mellékhangsúlyos (más néven: másodlagos hangsúlyú) szótagok csak intenzitástöbbletükkel tűnnek ki a hangsúlytalan szótagok közül. Ez a kiemelés is különböző mértékű lehet az alig észrevehetőtől az erőteljesig, bár általában nem éri el a főhangsúlyok átlagos intenzitását. Dallamilag viszont nincsenek kiemelve: nem indítanak sem skála-, sem karakterdallamot, hanem az előttük megkezdett dallamba sorolódnak be, azt folytatják. A mellékhangsúly jeléül a korábbi munkáinkban szereplő alsó vonalka ($\underset{1}{x}$) helyett a felső pontot javasoljuk ($\overset{\cdot}{x}$). (Az x a szótag írott alakját jelképezi.) Hasonlítsuk össze az alábbi két mondatot:

(17) a) $\overset{\cdot}{T}$ udjátok, $\overset{\cdot}{h}$ ogy $\overset{\cdot}{d}$ olgozom. | (= 'hogy hogyan dolgozom')

b) $\overset{\cdot}{T}$ udjátok, hogy $\overset{\cdot}{d}$ olgozom. | (= 'hogy munkában vagyok')

Mivel a mellékhangsúlyos szótagok a hanglejtés alakulását nem befolyásolják (és ezért nemegyszer a felismerésük is bizonytalan), csak különleges célú intonációs elemzésekben jelöljük őket. Például akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a mellékhangsúly hogyan válik a művészi hatáskeltés eszközévé. Törőcsik Mari, a bejárat rézkopogtatóján ámuló Scrooge-ot megszemélyesítve, a vidám kopogtatás ritmusában, jól felismerhető mellékhangsúlyokkal így kiált fel:

(18) $\overset{\cdot}{C}$ sodá·latos $\square$ $\overset{\cdot}{k}$ opog·tató! | (DK)

A hangsúlytalan szótagok a beszédben alapintenzitással jelentkeznek. Főhangsúly után a főhangsúlyos szótag által megkezdett dallamba sorolódnak be. Nem kapnak jelet.

A hangsúlytalanság, a mellékhangsúly és a főhangsúly alkotják a magyar hangsúlyprozodémák rendszerét. (Ennek bizonyítását l. Varga 1981; 1983.)

2.6. A DH-ban a főrész kezdete (az első főhangsúlyos szótag) előtt is lehetnek szótagok. Ezek a hangsúlytalan vagy mellékhangsúlyos szótagok alkotják a DH előrészét, más szóval az előkét. Ilyen előke volt pl. az (5)-ben a hát, a (7)-ben az és az.

Ha az előkében csak hangsúlytalan szótagok vannak, akkor az elődallam (az előke által hordozott dallam) szinttartó, emelkedő és ereszkedő egyaránt lehet. (Hogy ezek mégsem keltik az emelkedő vagy ereszkedő karakterdallam benyomását, annak röpke, gyors, súlytalan ejtésük az oka.) Ha viszont mellékhangsúly is van az előkében, akkor az elődallam mindig szinttartó. Az elődallamok többsége a rájuk következő főhangsúlyos szótag magasságánál alacsonyabb szinten végződik. A legtipikusabb változatnak a középemély szinttartó tűnik.

A mellékhangsúlyos szótag jele az előkében is: ˘x. Bár ezt a jelet az intonáció jegyzésekor csak különleges esetekben használjuk, az alábbi példákban a szemléletesség kedvéért feltüntetjük. A mellékhangsúlyos szótag ismerve az előkében az, hogy a hangsúlytalan szótagokhoz képest intenzitás-többlettel rendelkezik (bár ez gyakran nem éri el a főhangsúlyos szótagok átlagos intenzitás-többletét), továbbá az előkében előtte álló hangsúlytalan szótagok által megkezdett elődallamot folytatja. Az előke élén (tehát előtte álló hangsúlytalan szótag nélkül) meghatározásunk szerint nem létezhet mellékhangsúlyos szótag.

Az előkén belül az intenzitás-többlettel rendelkező szótag nem indít emelkedő vagy ereszkedő dallamot; továbbá nem lép magasabb szintre, mint az előtte lévő hangsúlytalan szótagok, és nem indít onnan szinttartó dallamot sem, mert akkor automatikusan karakterdallam kiindulópontjának, és nem mellék-, hanem főhangsúlyosnak kellene tartanunk. Így aztán a mellékhangsúlyt tartalmazó előke szinttartó: végig egyenletes magasságú. Ilyen pl. a (19) előkéje: Hát ez ˘engem viszont [...].

(19) Hát ez ˘engem viszont ˘nem érdekel.

Ha az intenzitás-többlettel rendelkező szótag emelkedő dallamot indít (akár föllép előzményéhez képest, akár nem), a dallam már automatikusan karakterdallam, az indító szótag pedig főhangsúlyos. Ilyen az en- szótag a (20a)-ban. Ugyanez a helyzet, ha a többletintenzitású szótag az előzményéhez képest föllépve vagy föllépés nélkül ereszkedő, illetve föllépés után szinttartó dallamot indít. Ilyen az en- szótag a (20b)-ben. (A főhangsúlyos szótagok által indított szinttartó dallamokat ereszkedő karakternek minősítjük, vö. 2.3.)

(20) a) Hát ez ˘engem viszont | ˘nem érdekel.
 b) Hát ez ˘engem viszont | ˘nem érdekel.

Ha az intenzitás-többlettel rendelkező szótag a DH legelején áll,

és emelkedő vagy ereszkedő dallamot indít, nyilvánvaló, hogy főhangsúlyosnak (és karakterindítóknak) kell tekintenünk:

- (21) a) $\overset{/}{\text{Engem viszont}} \mid \backslash \text{nem érdekel.}$
b) $\backslash \text{Engem viszont} \mid \backslash \text{nem érdekel.}$

De mi a helyzet akkor, ha a DH élén álló, intenzitástöbblettel rendelkező szótag szinttartó dallamot indít? Mivel nincs előtte hangsúlytalan szótag, amihez képest megállapíthatnánk, hogy föllépett-e vagy sem, az ilyen szótagot is főhangsúlyosnak kell tekintenünk. A hangsúlytalan szótagokhoz viszonyított intenzitástöbblet ugyanis egyaránt jellemzi a fő- és mellékhangsúlyos szótagokat. De amíg a főhangsúlyos szótag mindig olyan dallamot indít, amely az alapvonalnál magasabb csúcsmagasságú, addig a mellékhangsúlyos szótag ilyen dallamot nem indíthat, legfeljebb folytathat. A következő példában az en- szótag főhangsúlyos, és az általa indított szinttartó dallamot ereszkedő karakterjellel látjuk el (vö. 2.3.):

- (22) $\backslash \text{Engem viszont} \mid \backslash \text{nem érdekel.}$

Az elődallamal kapcsolatban megjegyzendő még, hogy bizonyos változatai esetleg funkcionális jelentőségűek - természetesen csak akkor, ha a beszélő szabad választásából származnak, és nem a szomszédos dallamok csúcsmagasságaihoz való igazodás termékei.

Elképzelhető ugyanis, hogy az érzelmi attitűdök tükrözésében nem közömbös, hogy az elődallam a magas szint környékén lebeg-e (ilyenkor emelőjelet kaphatna), illetve alacsonyabban húzódik (ilyenkor nem kapna jelet); mint a következő példapárban:

- (23) a) $\uparrow \text{Na és akkor } \backslash \text{mi van?}$
b) $\text{Na és akkor } \backslash \text{mi van?}$

Ennek ellenére, amíg funkcionális jelentőségük nem tisztázódik egyértelműen, célszerűbbnek látszik, ha az ilyen magas előkék külön jelzéséről lemondunk.

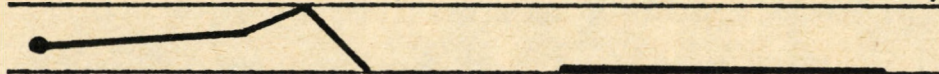
3. A különleges dallamhíd

3.1. A különleges DH egyetlen függelékből áll. Ez olyan szótagfűzér, amely főhangsúlyos szótagot nem tartalmaz és függelékdallamot hordoz. A függelékdallam a mély szinten (alpvonalon) húzódó szinttartó (esetleg a lesodródás következtében finoman a mély szint alá lejtő) dallam. Jelölésére olyan dallamjelet vezetünk be, amely hangsúlyra nem utal: $\rightarrow \underline{s}$.

A függelék-dallam (vagyis a különleges DH) meglehetősen ritka. Csak a DK-anyagban talákoztunk vele, pl.:

(24) $\overset{\wedge}{\text{Emlékszel az útra?}} \square - \rightarrow$ kérdezte a szellem. | (DK)

A függelék-dallam a karakterdallamokkal együtt a dallamprozodémák rendszerének a tagja.

(25) a) $\overset{\wedge}{\text{Maga az,}} \backslash \text{Marika?} |$

b) $\overset{\wedge}{\text{Maga az,}} \rightarrow \text{Marika?} |$

A Marika szó mindkét példában a megszólított személy neve. Csakhogy míg a (25a) esetében Marika felbukkanása meglepte a beszélőt, a (25b) esetben várható volt és nem okozott meglepetést.

(26) a) A $\overset{\wedge}{\text{könyvtárostól}} \text{ kérdezte?} |$

b) A $\overset{\wedge}{\text{könyvtárostól?}} \square - \rightarrow$ kérdezte. |

A (26b) függelék-dallama az előtte álló emelkedő-eső karakterrel együtt lép opozícióba ugyanannak a karakternek függelék-dallam nélküli előfordulásával. Az értelmi különbség itt a szünet közbeiktatása nélkül is nyilvánvaló.

3.2. Olyan DH után, amely eső karakterdallamot tartalmaz, a különleges DH megszűnik. A függelék-dallam ugyanis nem különül el az előtte lévő eső karakterdallam végétől, hanem abba automatikusan beépül, annak folytatását alkotja. Dallamilag tehát nincs különbség a (27a) és (27b) között. Az értelmi különbséget egyedül a szünet jelzi (vö. 1a és 1b):

(27) a) A $\backslash \text{nagy} \text{mama} \text{ kiáltott fel.} |$

b) A $\backslash \text{nagy} \text{mama,} \square - \text{ kiáltott fel.} |$

A függelék-dallam nemcsak az előtte lévő eső karakterdallamba olvad be, hanem az előtte lévő függelék-dallamba is; a szinttartó dallam folytatását alkotja:

(28) $\overset{\wedge}{\text{Maga az,}} \rightarrow \text{Marika?} \square - \text{ kérdezte a kulcsmásoló.} |$

Ha valamilyen különleges okból a mellékhangsúlyos szótagokat jelölni kívánjuk, azok a függelékben is olyan jelet kapnak, mint másutt: $\cdot \underset{\cdot}{x}$.

4. A magasságprozodémák

4.1. Előfordul, hogy a megnyilatkozás vagy annak egy része mély fekvésbe kerül. A mély hangfekvés kiterjedését sűrű alápontozással jelöljük, l. (29).

Az egyenlőségjel szerepéről később lesz szó.

(29) 'Jó estét /kívánok,| □ = / valamennyiüknek,| □ és 'azoknak is,
.....
akik 'nézik az \adást. (GR)
.....

Mély hangfekvésben az emelkedő-eső dallam csúcsmagassága közepes vagy középmedly, a többi dallam csúcsmagassága pedig középmedly szintre süllyed le. Hasonló süllyedés persze a lesodródás következtében is előállhat egy féleső dallam és egy elől eső dallam között (vö. 2.4. és 4.2.), vagy két azonos karakterdallam között (vö. 4.4.). Ilyen helyzetekben csak akkor jelöljük a mély fekvést, ha az illető dallam csúcsa radikálisabban süllyedt le, mint ahogy azt a természetes lesodródás kívánja. Ez történik a következő példa utolsó két DH-jában:

(30) ↑ Scrooge | □ ↑ 'zavaros hangokat kezdett hallani a /levegőben,|
□ 'összefüggéstelen,| □ 'panaszos, 'bánatos hangokat;| □ 'ki-
mondhatatlanul \szomorú,| □ 'önvadtól terhes \sikoltásokat.
.....
(DK)

A nyilak szerepével később foglalkozunk.

A mély fekvésű féleső és eső dallamok különböző mélységekben érhetnek véget. Gyakran nem lépnek túl a normális beszélői hangterjedelem alsó határán (a mély szinten), hanem összeszűkülve, mintegy "rálapulnak" a mély szintre. Más esetekben viszont - így pl. a (30) mély fekvésű részletében - jóval a normális hangterjedelem alsó határa alá, az ún. "túlmély" régióba érnek le, és így meglehetősen tág a vertikális kiterjedésük. Törőcsik Mari különleges hangadottságai révén jól ki tudta aknázni a "lefelé tágításban" rejlő lehetőségeket.

A mély fekvés (és vele szemben a középfekvés) prozodéma-voltát bizonyítják pl. a következő minimális párok:

(31) a) \Hallottam. |
b) \Hallottam. |
.....

Ha ezek a mondatok válaszul hangzanak el arra a kérdésre, hogy Hallottad az új lemezét?, akkor a (31a) semlegességéhez képest a (31b) levert, komor, sőt tragikus hangzású és azt fejezi ki, hogy nincs kedvünk erről a témáról társalogni.

(32) a) \János bácsi! |
b) \János bácsi! |
.....

Itt a (32a) pozitív vagy negatív érzelmi elragadtatást kifejező felkiáltó mondat (ún. értékelő felkiáltás), a (32b) viszont lefojtott, kö-

nyörgő megszólítás.

A függelék-dallam esetleges mélyítettségét nem jelöljük.

4.2. Mint már említettük, az eső, féleső, eső-emelkedő és eső-emelkedő-eső dallamokat összefoglalóan "elő-eső" dallamoknak hívjuk. (vö. 2.2.).

Láttuk, hogy amikor egy féleső dallam (akár skála-, akár karakterdallam) után valamelyik "elő-eső" dallam következik, és ez a második dallam a szubglottális nyomás csökkenése miatt valamivel alacsonyabb szintről indul, mint az első, vagyis "lesodródik", akkor ezt külön jellel nem jelöljük (l. a 15. példát a 2.4. részben).

A féleső dallam utáni lesodródást azonban meg lehet törni, és ennek a megtörésnek funkciója lehet. A lesodródás megtörésének enyhébb módja az, amikor a második dallam ugyanolyan magasról indul, mint az előtte lévő féleső dallam; illetve, bár valamivel alacsonyabbról indul, mégis magasabbról annál, mint ahogy a lesodródás alapján várnánk. A lesodródás megtörésének ezt a módját az egyenlőségjel fejezi ki: =. A másik mód erőteljesebb: a második dallam érezhetően magasabbról indul, mint az őt megelőző féleső dallam. Ezt az emelőjel (fölfelé mutató nyíl) jelöli: ↑.

Hogy egy féleső dallam után a vele egymagas, illetve a hozzá képest emelt csúcsmagasságú elő-eső dallam prozodémát képvisel, azt könnyű belátni.

- (33) a) 'Vedd föl a \má-sikat! |
b) 'Vedd föl a =\má-sikat! |
c) 'Vedd föl a ↑\má-sikat! |

A má- szótag a (33a)-ban lejjebb van, a (33b)-ben ugyanolyan magasban van, a (33c)-ben pedig magasabban van, mint a vedd szótag. A lesodródás megtörése a (33b)-ben és a (33c)-ben magassági kiemelést biztosít a má- szótagnak. Emellett intenzitásban is túlnőhet a vedd szótagon, de ez nem szükséges feltétele az oppozíciónak. A (33a) sima felszólítás. A (33b) és (33c) viszont egyaránt azt fejezi ki, hogy a beszélő a javaslatot magától értetődőnek tartja, és nem érti, hogy a partnere egy ilyen nyilvánvaló dologra magától miért nem jött rá (vö. Varga 1982: 167), de a (33c) csodálkozása felfokozottabb: türelmetlenséghe csap át.

- (34) a) 'Fekete 'á-larcot viselő \férfiak. |
b) 'Fekete, ='á-larcot viselő \férfiak. |
c) 'Fekete, ↑'á-larcot viselő \férfiak. |

Itt a különbség részben értelmi, részben attitűdheli. A (34a) sze-

rint az álarcok feketék, a (34b) és (34c) szerint a férfiak. (Az utóbbi kettőnek az elsőtől való elkülönítését a fekete szó után tartott szünettel is elérhettük volna, de szünet helyett a lesodródás megtörésével is célt értünk.) Az utóbbi kettő között már csak attitűdbeli különbség van: a (34b) nyugodt, a (34c) viszont izgatottabb, felfokozottabb lelkiállapotról tanúskodik.

A lesodródás itt ismertetett megtöréseit nemcsak a DH-on belül jelöljük, hanem féleső karakterű DH után az új DH-ban is. Vagyis a következő lehetőségek adódnak:

's(|□)'s..., 's(|□)='s..., 's(|□)↑'s...; ('s...: skáladallam)
 's(|□)'s|, 's(|□)='s|, 's(|□)↑'s|;
 's(|□)'ṣ|, 's(|□)='ṣ|, 's(|□)↑'ṣ|;
 's(|□)'ṣ̣|, 's(|□)='ṣ̣|, 's(|□)↑'ṣ̣|;
 's(|□)'ṣ̣̣|, 's(|□)='ṣ̣̣|, 's(|□)↑'ṣ̣̣|.

A következő példákban féleső dallam után eső vagy féleső dallam

áll:

- (35) a) ... 'lélegzetéből 'kifogyva ↑'visszaült 'székébe, |□↑'ott kacagva tovább, |□ m̄'g 'könnybe nem lábadt a 'szeme. | (DK)
 b) ... hogy ↑'ezalatt az 'időszak 'alatt |□ (ő) ↑'mód és 'lehetőség |□ nyílik a 'tanácstagnak 'arra, hogy ... (GR)
 c) 'Tudniillik 'arról van 'szó, hogy 'vannak itt 'napszakok, amikor ↑'kenyeret nem lehet kapni. | (GR)
 d) 'Nem hogy most nem indul meg, |□ még ='májusra se indul meg! | (GR)
 e) ... valamint a 'Törögrö ... |□ ='Törökugrató 'egyől 'hétig, és | a ... (GR)
 f) ... ↑'itt a 'másik 'épületben |□ ↑'félfordulatokat, meg ='egész fordulatokat lehetett húzni 'azokon a 'csavarokon, amik már a 'beszerelt szekrényben voltak, | és ... (GR)
 g) 'Rettentő 'jelenés, ↑'miért gyötörsz engem? | (DK)
 h) Én 'halandó, |□ ='esendő ember vagyok, és ↑'lebukom. | (DK)

Amikor egy féleső dallam (akár skála-, akár karakterdallam) után nem "elől eső", hanem valamilyen egyéb (tehát emelkedő, ereszkedő vagy emelkedő-eső) karakterdallam következik, ennek csúcsmagasságát nem viszonyíthatjuk az előtte lévő féleső dallaméhoz. Az ilyen karakter akkor kap emelőjelet, ha érezhetően magasabb, mint a beszélő által használt emelkedő, eresz-

kedő vagy emelkedő-eső karakterek általában (azaz "önmagában magas"). Ez azt jelenti, hogy az emelkedő és ereszkedő karakterek csúcsa a normális közép magas helyett magas szinten vagy még följebb van, az emelkedő-esőé pedig a magas szint fölött, az ún. "túl magas" tartományban. A valóságban persze itt is viszonyítunk, csak nem a közvetlen előzményhez, hanem a tágabb környezethez: a dallam korábbi előfordulásainak átlagos csúcsmagasságát, különösen pedig a legutolsó előfordulásának a csúcsmagasságát vesszük alapul. Így pl. a következő részlet két emelkedő dallama nem közvetlenül egymás mellett áll; mégis, az első még szinte a fülünkben cseng, amikor a másodikat halljuk, és érezzük, hogy az utóbbi magasabb:

(36) Tehát 'lényegesen 'többen laknak /azóta, |□ mint 'tavalyl
 ↑ilyenkor |□ ... (GR)

Így tehát a következő lehetőségek adódnak:

's(|□)'s|,   s(|□)'s|,   s(|□)^s|,
 's(|□)↑'s|,   s(|□)↑'s|,   s(|□)↑^s|.

Az emelt (illetve nem emelt) csúcsmagasságnak természetesen itt is lehet funkciója:

(37) a) 'Szombat /délután, |□ vagy \vasárnap |
 b) 'Szombat ↑ /délután, |□ vagy \vasárnap? |

A (37a) kijelentésként és alternatív kérdésként egyaránt használható, a (37b) viszont mindig alternatív kérdés.

4.3. Az előző részben egyebek között azt láttuk, hogy - ha fél-eső karakterű DH után áll, akkor - az új DH skálakezdő féleső dallama, vagy skála nélküli karakterdallama emelőjelet kaphat.

De akkor is megkaphatják ezek az emelőjelet, ha előttük nem fél-eső karakterű DH áll.

Így pl. a skálakezdő féleső dallam - ha előtte nem féleső karakterű DH áll - két esetben kap emelőjelet. Akkor, ha érezhetően magasabb, mint az előtte álló DH skálakezdete ("előzményéhez képest magas", vö. 38a); vagy akkor, ha az előtte lévő DH-ban nincsen skála, de a szóban forgó dallam csúcsmagassága érezhetően magasabb, mint a beszélő által használt normális skálakezdet általában ("önmagában magas": azaz nem közép magas, hanem magas szintű, vö. 38b).

(38) a) Az \írnokné |□ 'sercegősre melegítette a /zsírt, |□ 'Péter
 .....
 fiuk 'hihetetlen hévvel törte péppé a \krumplit, |□
 ↑'Belinda lányuk az 'almamártást édesítette meg, |□ ↑'Márta

lányuk a \forró tányérokat törölgette,|□↑'két fiatalabb
gyerek 'széket rakott /mindenkinek,|□... (DK)

b) ↑'Egyszer,|□'karácsony estéjén,|□↑'szorgoskodva ült
\irodájában. | (DK)

A (38a) egyre emelkedő skálakezdetei a karácsonyi készülődés fokozódó izgalmát érzékeltetik. A (38b) példában csak a harmadik DH-nak van skálakezdetje (szor-), és az magas szintjével kiemelkedik a tágabb környezetben található skálakezdetek átlagából.

Az emelt (illetve nem emelt) skálakezdet funkcionális jelentőségét bizonyítja a következő minimális pár:

(39) a) 'Felállt a \kisbaba. |

b) ↑'Felállt a \kisbaba! |

Míg a (39a) sima kijelentés, a (39b) felfokozott, izgatott kijelentés vagy - ha úgy tetszik - felkiáltó mondat.

Így most a következő lehetőségek álltak elő: (α_s)'s..., (α_s)↑'s..., ahol az α_s hiányozhat, de ha jelen van, nem lehet féleső karakterdallam.

Ha egy DH skálakezdetje ugyanolyan magas vagy kissé alacsonyabb, mint az előző DH skálakezdetje, és az előző DH skálakezdetje nem volt felemelve, akkor az új DH skálakezdetje elé magasságjelet nem teszünk (vö. 40a). Ha viszont az előző DH skálakezdetje fel volt emelve, és az új DH skálakezdetje azzal egymagasságú, akkor az új DH skálakezdetje elé egyenlőségjelet kell tennünk: ez mutatja, hogy az új skálakezdet is magas, de nem magasabb, mint az előző (vö. 40b). Végül pedig, ha az előző DH skálakezdetje fel volt emelve, és az új DH skálakezdetje az előzőnél alacsonyabb, akkor az új DH skálakezdetje nem kap magasságjelet (vö. 40c).

(40) a) Ezt 'határozottan 'meg kell \érteni, különben | 'semmi
csodálatos 'nem sülnhet ki \abból a történetből,|□
amelyet 'el akarok \mondani. | (DK)

b) ↑'Könnyű vagyok, mint a \toll,|□ - kiáltotta - |□ = 'boldog,
mint egy \angyal, | = 'vidám, mint egy \iskolásfiú, |□
= 'szédülök, mint a \részeg! | (DK)

c) ↑'Maguk mögött hagyták az \iskolát,|□ és 'máris egy
'város 'forgalmas 'utcáin voltak, |□ ahol ... (DK)

4.4. Ha a DH-ban skála nélküli eső, féleső, eső-emelkedő, illetve eső-emelkedő-eső karakterdallam van, és közvetlenül előtte nincs vele azonos, vagy féleső karakterdallam, akkor a szóban forgó karakterdallam abban

az esetben kap emelőjelet, ha önmagában magas (azaz magas szintről indul, középmagas helyett). Így a következő lehetőségeket kapjuk (az α_s | hiányozhat): $(\alpha_s |)'s$ |, $(\alpha_s |)^{\wedge}s$ |, ahol az α_s nem féleső karakter; $(\alpha_s |)^{\vee}s$ |, $(\alpha_s |)^{\wedge\vee}s$ |, ahol az α_s nem eső vagy féleső karakter; $(\alpha_s |)^{\vee}s$ |, $(\alpha_s |)^{\wedge\vee}s$ |, ahol az α_s nem eső-emelkedő vagy féleső karakter; $(\alpha_s |)^{\wedge}s$ |, $(\alpha_s |)^{\wedge\vee}s$ |, ahol az α_s nem eső-emelkedő-eső vagy féleső karakter.

A következő példában a második DH eső dallam önmagában magas:

(41) ... hogy $\uparrow$ 'nem vagyunk $\vee$ elégé | $\uparrow$ 'felkészülve. (GR)

Ha a DH-ban skála nélküli emelkedő, ereszkedő vagy emelkedő-eső karakterdallam van, és közvetlenül előtte nincs vele azonos karakterdallam, a szóban forgó karakter akkor kap emelőjelet, ha önmagában magas (az emelkedő és ereszkedő dallamok csúcsa eléri a magas szintet, az emelkedő-eső pedig még annál is magasabb). Itt a következő lehetőségek adódnak (az α_s hiányozhat): $(\alpha_s |)^{\vee}s$ |, $(\alpha_s |)^{\wedge\vee}s$ |, ahol az α_s | nem emelkedő karakter; $(\alpha_s |)^{\vee}s$ |, $(\alpha_s |)^{\wedge\vee}s$ |, ahol az α_s nem ereszkedő karakter; $(\alpha_s |)^{\wedge}s$ |, $(\alpha_s |)^{\wedge\vee}s$ |, ahol az α_s nem emelkedő-eső karakter.

Önmagában magas emelkedő dallamot találtunk pl. a (38b) első DH-jában.

Természetesen a skála nélküli karakterdallamok emelt csúcsmagassága (illetve normális csúcsmagassága) funkcionális jelentőségű lehet:

(42) a) $\vee$ Ott voltam. |
b) $\uparrow$ $\vee$ Ott voltam. |

A (42a) sima kijelentés; a (42b) viszont felfokozott, erőteljesen ellentmondó válasz lehet pl. erre a kérdésre: Miért nem voltál ott?

(43) a) $\wedge$ Találkoztál vele? |
b) $\uparrow$ $\wedge$ Találkoztál vele? |

A (43a) sima eldöntendő kérdés; a (43b) ellenben izgatott, csodálkozó.

Újra el kell mondanunk, hogy egy dallam "önmagában magas" volta nem jelent valami abszolút magasságot. A dallam csúcsmagasságát ilyenkor nem a közvetlenül előtte álló dallam konkrét csúcsmagasságához hasonlítjuk, hanem a saját, környékbéli "normális" csúcsmagasságú előfordulásaihoz. A beszéd folyamán finoman hullámzó csúcsmagasság-átlag következtében megtörténhet, hogy ami az egyik környezetben magasnak számít, az egy másik környezetben normális.

4.5. Ha a skála nélküli karakterdallam előtt történetesen ugyanaz a karakterdallam áll, akkor jól érezhető, ha a második dallam magasabb csúcsmagasságú az elsőnél ("előzményéhez képest magas"):

(44) Szóval ezt $\wedge$ nem lehet ma $\uparrow$ $\wedge$ megcsinálni? | (GR)

Ha a mély hangfekvés lehetőségét nem számítjuk, az egymást követő azonos, de nem féleső karakterdallamok között háromféle magassági viszony lehetséges: a) a második magasabb (emelőjelet kap), b) a második ugyanolyan magas, de legalábbis magasabb a lesodródásban kívántnál (ez egyenlőségjelet kap), c) a második alacsonyabb: "lesodródik" (ezt jelöletlenül hagyjuk). Tehát pl. az $\sprime| \uparrow \sprime|$ azt mutatja be, hogy a második emelkedő karakter csúcsa magasabban van, mint az első; az $\sprime| = \sprime|$ azt, hogy a két emelkedő karakter csúcsa nagyjából egyforma magas; az $\sprime| \sprime|$ pedig azt, hogy a második emelkedő karakter csúcsa valamivel alacsonyabb, mint az első (de azért nem mély fekvésű).

Az elmondottak alapján a következő lehetőségek adódnak:

$\sprime| \sprime|$, $\sprime| = \sprime|$, $\sprime| \uparrow \sprime|$; $\sprime| \sprime|$, $\sprime| = \sprime|$, $\sprime| \uparrow \sprime|$;
 $\wedge \sprime| \wedge \sprime|$, $\wedge \sprime| = \wedge \sprime|$, $\wedge \sprime| \uparrow \wedge \sprime|$; $\sprime| \sprime|$, $\sprime| = \sprime|$, $\sprime| \uparrow \sprime|$;
 $\sprime| \sprime|$, $\sprime| = \sprime|$, $\sprime| \uparrow \sprime|$;

A lesodródott, az egyenlő, és az emelt csúcsmagasság azonos karakterek között funkcionális jelentőségű lehet:

(45) a) $\sprime$ Én vagyok az, | $\sprime$ János bácsi. |
 b) $\sprime$ Én vagyok az, | = $\sprime$ János bácsi. |
 c) $\sprime$ Én vagyok az, | $\uparrow$ $\sprime$ János bácsi. |

A Já- szótag a (45a)-ban alacsonyabbról, a (45b)-ben ugyanolyan magasról, a (45c)-ben magasabbról indítja a maga eső karakterdallamát, mint az én szótag. A János bácsi részlet a (45a)-ban a megszólított személy neve (vokatívusz), a (45b)-ben és a (45c)-ben viszont a beszélőé (az én névmás értelmezője). A (45b) és (45c) között csak attitűdbeli eltérés van: a (45b) nyugodt, a (45c) felfokozott.

A következő példában Törőcsik Mari a lesodródás és a föllépés váltogatásával teszi kellemes hangzásúvá a hosszú felsorolást:

(46) Aztán $\sprime$ megint táncoltak, | $\square$ aztán $\sprime$ zálogosdit játszottak, | $\square$
 aztán $\uparrow$ $\sprime$ megint táncoltak, | aztán $\sprime$ kalácsot ettek, | $\square$ aztán
 $\uparrow$ $\sprime$ puncsot ittak, | $\square$ aztán 'nagy darab $\sprime$ hideg sültet ettek, | $\square$
 aztán $\uparrow$ 'nagy darab $\sprime$ főtt húst ettek, | $\square$ meg $\sprime$ karácsonyi süteményt, |
 $\square$ és $\uparrow$ 'sok, 'sok $\sprime$ sört ittak. | (DK)

Az egymást követő, azonos karakterdallamok csúcsmagasságainak viszonyát (tehát azt, hogy a második dallam csúcsmagassága ugyanakkora, vagy magasabb, vagy alacsonyabb, mint az elsőé) a mondathatáron túl is feltüntetjük. A (47) második eső dallama lesodródott az elsőhöz képest, a harmadik eső dallam viszont magasabb csúcsmagasságú, mint az előtte álló:

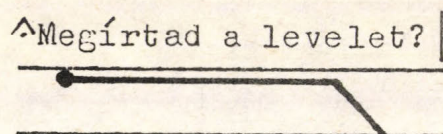
(47) \Mondom, | \igen. | □ ↑ \Tudom. | (GR)

4.6. Végezetül a magasságprozedémák között szólnunk kell még a három irányváltó karakterdallam (eső-emelkedő, eső-emelkedő-eső, emelkedő-eső) belső magassági viszonyairól is.

Az eső-emelkedő és az eső-emelkedő-eső dallam második (jobboldali) "csúcsa" általában alacsonyabb az elsőnél. Feltehetően érzelmi attitűdbeli különbséggel jár együtt, ha a második csúcs magassága eléri (vagy túlszárnyalja) az első magasságát. Ez a kérdés azonban még további kutatást igényel.

Az viszont már bizonyosra vehető, hogy míg az emelkedő-eső karakterdallam emelkedő szárnya - semleges érzelmi attitűd esetén - alacsonyabbról indul, mint az eső szárnya, vö. (9); addig az indulat növekedése, a csodálkozás följebb tolja az emelkedő szárny kezdőpontját, olyannyira, hogy az "emelkedő szárny" szinttartóba, sőt ereszkedőbe csaphat át, vö. (48). Ilyen esetekben az emelkedő-eső karakterdallamot így jelöljük: $\wedge_s$.

(48)

5. A jelek összefoglalása

Az alábbiakban minden dallamhordozó szótagfűzért $\underline{s}$ betűvel jelölünk, az egyedi szótagokat pedig $\underline{x}$ betűvel.

(i) Az elsőfokú intonációs elemzéshez a következő jelek szükségesek:

$\underline{s}$, $\underline{!s}$, $\underline{Vs}$, $\wedge_s$

az "elől eső" (eső, féleső, eső-emelkedő, illetve eső-emelkedő-eső) karakterdallamok és az őket indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei

/s, \s, ^s a "nem elől eső" (emelkedő, ereszkedő, illetve emelkedő-eső) karakterdallamok és az őket indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei

's a skáladallam (féleső skáladallam) és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele

→s a függelékdallam jele

NINCS JEL (x előtt) az x nem főhangsúlyos szótag

| dallamhídhatar

□ szünet

NINCS JEL (két x között) nincs szünet

(ii) A másodfokú intonációs elemzéshez az (i) alatt felsorolt jeleken kívül magasságjelek is szükségesek. Ezek a következők:

.....(pontozott aláhúzás) mély hangfekvésű beszédrészlet

^s olyan emelkedő-eső karakterdallam, amelynek kezdőpontja olyan magas vagy magasabb, mint az eső szárny kezdete

A többi magasságjel értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a jel hol fordul elő.

a) Féleső dallam ('s, 's|) és "elől eső" dallam között, ha egyik sem mély fekvésű, vagy mindkettő az.

↑

az ↑ utáni dallam magasabb csúcsmagasságú, mint az előtte álló

=

Az = utáni dallam ugyanolyan csúcsmagasságú, mint az előtte álló, de legalábbis magasabb a lesodródásban kívátnál

NINCS JEL

a második dallam lesodródott

b) Két azonos, de nem féleső karakterdallam között, ha egyik sem mély fekvésű, vagy mindkettő az.

↑

az ↑ utáni dallam magasabb csúcsmagasságú, mint az előtte álló

=

az = utáni dallam ugyanolyan csúcsmagasságú, mint az előtte álló, de legalábbis magasabb a lesodródásban kívátnál

NINCS JEL

a második dallam lesodródott

c) Skálakezdet előtt, ha közvetlenül előtte nincs 's|, és az előtte álló dallamhíd skálakezde emelt csúcsmagasságú, továbbá egyik skálakezdet sem mély fekvésű, vagy mindkettő az.

↑

az ↑ utáni skálakezdet az előző dallamhíd skálakezdeténél magasabb

=

az = utáni skálakezdet az előző dallamhíd skálakezdetével egyenlő magasságú

NINCS JEL

az új skálakezdet az előző dallamhíd skálakezdeténél valamivel alacsonyabb

d) Skálakezdet előtt, ha közvetlenül előtte nincs 's|', és az előtte álló dallamhíd skálakezdeté nem emelt csúcsmagasságú, továbbá egyik skálakezdet sem mély fekvésű, vagy mindkettő az.

↑

az ↑ utáni skálakezdet az előző dallamhíd skálakezdeténél magasabb

NINCS JEL

az új skálakezdet az előző dallamhíd skálakezdetével egyenlő magasságú, vagy annál valamivel alacsonyabb

e) "Elöl eső" karakterdallam előtt, ha közvetlenül előtte nincs vele azonos karakterdallam, sem féleső dallam ('s vagy 's|').

↑

a szóban forgó dallam a normálisnál magasabb csúcsmagasságú

NINCS JEL

a szóban forgó dallam normális csúcsmagasságú

f) "Nem elöl eső" karakterdallam előtt, ha közvetlenül előtte nincs vele azonos karakterdallam.

↑

a szóban forgó dallam a normálisnál magasabb csúcsmagasságú

NINCS JEL

a szóban forgó dallam normális csúcsmagasságú

g) Skálakezdet előtt, ha közvetlenül előtte nincs 's|', és az előtte álló dallamhíd nincsen skála vagy egyáltalán nincs előtte dallamhíd.

↑

a skálakezdet a normálisnál magasabb

NINCS JEL

a skálakezdet normális magasságú

(iii) Mind az első-, mind a másodfokú elemzés tovább differenciálható a következő jelekkel:

x

mellékhangsúlyos szótag

NINCS JEL (x előtt)

az x hangsúlytalan szótag

+

junktúra

Ezekre azonban csak különleges esetekben van szükség.

Mutatvány

a gazdagréti felvétel intonációs átiratából

^hogyan van?|□ 'Csináltunk 'parkot,|□ = 'lefűvesítettük,|□ most 'ki-
 tapossuk a 'saját 'érdekünkbe,|□ mert = /muszáj,|□ mert 'nincsenek
 'szerviz utak,|□ 'nincs egy 'megfelelő 'út, ahol ↑ 'teszem azt,|□
 = 'például a 'mentő a 'legrövidebb úton 'eljutna egy 'épülethez,|□
 hát szóval ↑ 'hol van?|□ Hát ↑ 'hol vannak 'azok, akik ezt 'tervez-
 ték?|□ ↑ 'Hol 'vannak?|□ Hát = 'megkérdezte-e 'valaki|□ = 'valakitől,|
 hogy 'elvtársam,|□ 'szar 'munkát végeztél, és ↑ 'ezért 'menj a 'fe-
 nébe.|□ Hát ↑ 'mondják 'meg nekem.|□ Szóval ezt ^nem lehet ma|
 ↑ ^megcsinálni?|□ Ha én ↑ 'nem végzem el 'rendesen a 'munkámat,|□
 én □ a 'Hadak 'útvjáról { az ↑ 'összes 'takarékokat }
 B: { Hát 'egyszer ~~~~~|□ }

D: 'levitetik { rólam. | }

B: { 'Több 'kollega } 'arra emlékszik, hogy 'egyszer
 valami 'egész 'komoly 'baj lett, amikor valamit... |

D: Par 'don,|□ 'az se az 'én hibám.|□ ↑ 'Az se az 'én 'hibám, hanem az
 ↑ 'Elektromos 'Művek 'hibája,|□ mert ↑ 'több 'tanum van 'rá,|□
 hogy ↑ 'itt a 'másik 'épületben|□ ↑ 'félfordulatokat, meg = 'egész
 fordulatokat lehetett húzni 'azokon a 'csavarokon, amik már a ↑ 'be-
 szerelt szekrényben voltak,| és = 'ott is tűz volt.|□ Szóval ^hogyan
 van ez? |

E: Deres elvtárs (ö) □ következőt.|□ (ö) 'annyi 'kérdés jött össze,
 és 'annyi olyan 'dolog, amit .... |

D: 'Tudom, persze. | Én 'megyek 'mindjárt. |

E: 'Nem,|□ { ↑ 'nem az, 'nem az, } hanem □ amire|□ valamit 'rea-
 D: { 'Nem probléma. | }

E: gálni kéne. |

D: 'Igen, 'reagálni kéne,| de 'nem 'így. |□ Hanem ↑ 'úgy, hogy 'ellenőrizni
 kéne 'azt a munkát, amit 'átvesznek,|□ még hozzá 'nem is 'akárhogy,|□
 és akkor ↑ 'nem jönne a 'tapéta,|□ akkor 'nem folynának a 'csapok,|□
 akkor 'nem eresztene a 'lefolyó,|□ és 'ilyen. |□ ↑ 'Innentől 'kezdve
 'egész 'odáig,|□ hogy 'nem lenne 'dugulás az 'épületekben. | Az
 = 'éppen akkor átadott 'épületekben. |□ Mert ön 'nem volt itt,|□
 amikor mi a 'ganét 'söpörtük|□ ↑ 'éjjel 'fél háromig. |□ 'Reg... |□

'este 'nyolc órától. | □ Maga 'nem volt itt. | □ ↑ 'Akkor se volt itt, amikor 'kijött a 'nagy 'joma, | □ 'elhárítani a 'dugulást, | és 'kifúrták az 'egész 'épület alját, de a 'dugulást 'nem tudták 'megszüntetni. | □ √ 'Miért? | □ 'Azért, mert ↑ 'több vödör 'fáltéglát szedtünk ki a 'lefolyóból. | □ Szóval □ ↑ 'itt kezdődik a dolog. | □ 'Itt. | □ És □ én □ ↑ 'nem azt mondom, hogy 'ön a hibás. | □ Vagy egy ↑ 'másik, vagy egy 'harmadik. | □ ↑ 'Valamennyien hibásak vagyunk, | □ akik 'benne voltunk a körben. | □ 'Valamennyien, akik 'eltűrjük 'azt, hogy a 'melósok 'ott igranak 'naphosszat, | □ és 'azért kerül olyan 'sokba a 'lakás, | □ mert azoknak a 'bérét 'valakinek 'ki kell 'fizetni. | □ Szóval ^ 'hogyan van ez? | □ ↑ 'Azoknak | ^ 'nincsenek főnökeik? |

B: Jó, □ azt, { □ ez egy □ } 'javas-
 D: { 'Köszönöm, hogy 'meghallgattak. | }

B: lat ezek szerint, hogy 'rendeljenek 'el | □ egy 'részleges 'szesztilalmat 'gazdagréti ^ 'lakótelepen? | □ Vagy 'mire, | □ 'mire kér... □ volt a □ dolog? |

D: 'Gyakorlatilag 'nem a 'szesztilalomról van szó. | □ 'Arról van szó, hogy 'annak, akinek 'dolgoznia kell, | □ annak 'dolgozni 'kell. | □ Az ↑ 'azért 'kapja a 'fizetését. | □ És ha ezt ↑ 'nem teszi, | □ akkor ↑ 'egész 'felső 'szinten is 'meg lehetne 'mondani neki, hogy ↑ 'menjen a 'francba! |

B: Hát 'el kéne 'menni hozzájuk. | □ Mert 'e... 'elhiheti, hogy ↑ 'semmi 'köze 'nincs | □ az 'itt 'jelenlevőknek | □ 'azokhoz a 'munkásokhoz, aki ezt a lakótelepet

{ 'építi. | }
 D: { ↑ 'Szerintem } 'az a 'munkás, | □ aki úgy 'félig 'mákosan 'bemege a 'munkahelyére, | □ az ↑ 'nem fog énnekem egy harmatát rendesen összekötni úgy, hogy az ne folyjon. | □ ^ 'Ugye? | □ Hát 'dehogynem, | □ hát 'ebbe is van valami? | □ És ↑ 'az, hogy 'egész addig 'nem fogunk 'találni a 'problémáinkra 'megoldást, | □ ameddig □ 'nem lesz 'bátorsága 'valakinek, aki 'itt 'ül, | □ és ↑ 'azt mondja, | □ hogy 'kérem 'elvtársak, | □ ↑ 'ettől | □ 'eddig | □ 'én ezt a kérdést 'hajlandó vagyok 'megoldani. | □ ↑ 'Ettől | □ 'eddig 'hajlandó egy 'másik megoldani, | □ és ↑ 'vállalni a 'felelősséget ↑ 'akkor, amikor 'arról van szó, hogy 'nos, | □ 'tessék 'beszámolni. | □ ↑ 'Na, | □ mert 'ez a lényeg. | □ 'Köszönöm 'szépen. |

- Bartók J. (1971), A hanglejtés jelzése a magyarban. MNy. 67: 316-29, 449-59.
- Bolla K. (1980), A fonetikai szerkezetek interlingvális egybevetéséről. MFF 5: 40-69.
- Deme L. (1962), Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa J. (szerk.) 1962. A mai magyar nyelv rendszere. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 457-522.
- Deme L. (1970), A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94: 270-80.
- Fodor K. - Hajdú M. (1973), A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről. MNy. 69: 51-69.
- Fónagy I. - Magdics K. (1967), A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kozma E. - Szende T. (1981), Elmenni elmehetek...?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése. MNy 77: 141-48.
- Szabó J. (1980), A mondathatárok megállapítása a magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegekben. NyudÉrt. 104: 719-23.
- Varga L. (1981), A magyar intonáció - funkcionális szempontból. NyK. 83: 313-39.
- Varga L. (1982), Két szintaktikai pozícióról. MNy. 78: 159-69.
- Varga L. (1983), Hungarian Sentence Prosody: An Outline. Folia Linguistica 17: 117-51.
- Varga L. (1985), Intonation in the Hungarian Sentence. In: I. Kenesei (ed.) 1985. Approaches to Hungarian, Volume One. JATE, Szeged. 205-24.
- Wacha I. (1973), Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK. 75: 77-102.
- Wacha I. (1974), Az elhangzó beszéd főbb akusztikai stíluskategóriáiról. ÁNyT. 10: 203-16.
- Wacha I. (1985), Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Grétsy L. (szerk.) 1985. Nyelvészet és tömegkommunikáció. I. kötet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 7-246.
- Zeman L. (1985), Hang és jelentés. MNy. 81: 42-63.

TÁRSKIADVÁNYOK 2.

A Műhelymunkákat kezében tartó olvasó valószínűleg nem most találkozik először olyan folyóirattal, cikkgyűjteménnyel vagy monográfiával, amelyet egy kutatóhely maga adott ki. Az ilyen kiadványok száma mostanában egyre nő - sőt, a tudományos könyv- és folyóiratkiadás küszöbön álló átalakulása után feltehetően még gyorsabban fog növekedni. Ennek az új információs piacnak persze lehetőleg áttekinthetőnek kellene maradnia. Kezdjük a dolgot azzal, hogy megpróbáljunk mi tudomást szerezni egymásról!

Ebben a számban folytatjuk a nyelvészet és társtudományai körébe vágó, nem hivatalos kiadók által kibocsátott művek listájának a közlését. A terjesztési körülmények hasonlósága miatt szeretnénk az áttekintésbe belevonni a szélesebb szakmai közvélemény érdeklődésére számot tartó egyetemi és főiskolai kiadványokat is.

Kérjük, hogy aki listánkba kívánczozó, 1980 óta megjelent kiadványt ismer, az alábbiakhoz hasonló részletességgel leírt adatait tudassa velünk.

APPROACHES TO HUNGARIAN - VOL. TWO: THEORIES AND ANALYSES, 1987.

Szerkesztette Kenesei István.

Készült a Tudományszervezési és Informatikai Intézet támogatásával, József Attila Tudományegyetem, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Szerzők: É. Kiss Katalin, László K. Marác, Kenesei István, Julia Horvath, Szabolcsi Anna, Donka Farkas, Farrell Ackerman, Kálmán László, Casper de Groot.

Példányok a szerkesztőtől igényelhetők.

A NYELVI MOZGÁSFORMÁK DIALEKTIKÁJA kutatócsoport munkái

Tudományos vezető és szerkesztő Zsilka János, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1052 Budapest, Pesti B. u. 1.

1. JELENTÉSELEMZÉSEK - A DICTUM KÖRÉBEN, 1982.

Szerzők: Zsilka János, Ladányi Mária, Kelemen Sándor, Hidvégi Zoltán és Spannraft Marcellin.

2. JELENTÉSELEMZÉSEK - A MODALITÁS KÖRÉBŐL, 1983.

Szerzők: Zsilka János, Ladányi Mária, Kelemen Sándor és Spannraft Marcellin.

3. JELENTÉSSZERKEZET ÉS SZINTAXIS, 1985.

Szerzők: Zsilka János, Ladányi Mária, Kelemen Sándor és Kállay Géza.

4. JELENTÉSELEMZÉSEK, 1985.

Szerzők: Zsilka János, Ladányi Mária, Kelemen Sándor, Spannraft Marcellin és Havas Ferenc.

5. KONTRASZTÍV SZEMANTIKAI ELEMZÉSEK, 1986.

Szerzők: Geecső Tamás, Spannraft Marcellin és Kállay Géza.

6. AZ ELLENTÉT SZEREPE A SZÓ ÉS A MONDAT JELENTÉSÉBEN, 1987.

Szerzők: Zsilka János, Kelemen Sándor, Lindner Márta, Oravecz Barna és Járai Csongor István.

Példányok a szerkesztőtől igényelhetők.

A TÖMEGKÖZMŰVELÉSI KUTATÓKÖZPONT kiadványai közül:

NYELVÉSZET ÉS TÖMEGKÖZMŰVELÉS I-II., 1985. Szerkesztette Grétsy László. Membrán Könyvek 8515.

AZ ÚJSÁGCÍMEK HATÁSÁNAK NYELVI ÉS TARTALMI TÉNYEZŐI, Pléh Csaba és Terestyéni Tamás. Tanulmányok, Beszámolók, Jelentések 1980/1.

SZÖVEGEMLEKEZETI KÍSÉRLETEK, Siklaki István. Műhely 1980/24.

ELBESZÉLŐ SZÖVEGEKKEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOK, Siklaki István. Tanfolyamok 1980/3.

KONVENCIONÁLIS JELENTÉS - KÖZMŰVELÉSI JELENTÉS; Adalékok a kommunikáció pragmatikai aspektusának vizsgálatához. Terestyéni Tamás. Tanfolyamok 1981/1.

Példányok a Budapest V., Münnich Ferenc u. 17-ben igényelhetők.

FOLIA PRACTICO-LINGUISTICA

Kiadja a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete (Budapest IX., Egry József u. 1. E ép. X. 5.). Szerkeszti Szöllősy-Sebestyén András.

A kiadvány elsősorban szaknyelvkutatási és -oktatási, valamint ehhez kapcsolódó módszertani és alkalmazott nyelvészeti tanulmányokat közöl. Évente egy idegen nyelvekkel és egy, a magyarral mint idegen nyelvvel foglalkozó száma jelenik meg.

Az alábbi számokból igényelhető példány a szerkesztőtől:

NYELVÉSZET ÉS NYELVOKTATÁS A BUDAPESTI MŰSZAKI EGYETEMEN (XIII/1, 1983.)

A MAGYAR MŰSZAKI NYELV MONDATÉRTÉKŰ SZERKEZETEI (XIII/2, 1983.)
KÉSZSÉGEK FEJLESZTÉSE ÉS MÉRÉSE A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSÁBAN (XIV/1, 1984.)

AZ IDEGENNYELVŰ BESZÉDÉRTÉS FEJLESZTÉSE ÉS MÉRÉSE (XIV/2, 1984.)

A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV A MŰSZAKI FELSŐOKTATÁSBAN (XV/1, 1985.)

[AZ IDEGEN NYELVEK OKTATÁSÁNAK MÓDSZERTANA ÉS SZAKNYELVI KUTATÁSOK] (XV/2, 1985.)

ENGLISH IN FUNCTION I. Új törekvések az anglisztikában és az amerikanisztikában IV. Szerkesztette Rot Sándor, ELTE BTK Angol Tanszék, 1052 Budapest, Pesti B. u. 1.

Szerzők: Bárdos Jenő, Bendik József, Cseresnyési L.-H. Thomas, Eördögh Miklós, Győriné Hegedűs Irén, Hajnal Judit, Heltai Pál, Holló Dorottya, É. Kiss Katalin, Kniezsa Veronika, Koczóh Péter, Komlósi László, Nagy Ildikó, P.A. Luelsdorff és Rot Sándor.

Példányok a szerkesztőtől igényelhetők.

ENGLISH IN FUNCTION II. Új törekvések az anglisztikában és az amerikanisztikában IV. Szerkesztette Rot Sándor, ELTE BTK Angol Tanszék, 1052 Budapest, Pesti B. u. 1.

Szerzők: Korponay Béla, Lázár Péter, P.A. Luellsdorff, N.R. Norrick, Nagy Ildikó, J. Nosek, Rot Sándor, Siptár Péter, Szabados Márta, Törkenczy Miklós, J. Vachek, W. Viereck.

Példányok a szerkesztőtől igényelhetők.

MESSMER ANDRÁS: AZ ANGOLSZÁSZ NYELVTUDOMÁNY ÚTTÖRŐI. Új törekvések az anglisztikában és az amerikanisztikában. Szerkesztette Rot Sándor, ELTE Angol Tanszék, 1052 Budapest, Pesti B. u. 1.

Példányok a szerkesztőtől igényelhetők.

NYELVMETODIKAI FÜZETEK

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Orosz Tanszéke. Szerkesztette Köllő Márta és Antal Lajos.

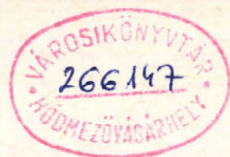

Megjelent: I. szám (1982) és II. szám (1983)

Szerzők: Antal Lajos, Bakos Judit, Boronkay Zsuzsa, Dési Edit, Farkas Mária, Fónagy Erzsébet, Fülöp Károly, Hessky Regina, Jászay László, Kontra Miklós, Köllő Márta, Lányi Ildikó, Lieber Péterné, Medgyes Péter, Molnár Judit, Nyesztor Irina, Rózner Katalin, H. Thomas és Vörös Imre.

A tanulmányok a nyelvoktatás és a nyelvtanárképzés kérdéseivel, idegennyelvtudásunk mai szintjével és az idegennyelv-tanítás elméleti kérdéseivel foglalkoznak.

Példányok a szerkesztőktől igényelhetők.

Ára 30,-Ft

Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből

Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Pf. 19.

Szerkesztőbizottság:

Bakró-Nagy Marianne
Bánréti Zoltán
Gósy Mária
Hajdú Péter (a szerkesztőbizottság elnöke)
Kiefer Ferenc (a szerkesztőbizottság társelnöke)
Kontra Miklós
Paskó László (technikai munkatárs)
Sőrés Anna
Szabolcsi Anna (felelős szerkesztő)
Wacha Balázs

Kiadványunk olyan, 1-2 íves cikkeknek a fóruma, amelyek megkívánják a gyors közlést, mert a szerző még a kutatás során érdemi bírálatot vár nagyobb számú kollégától, vagy mert az elért eredményeknek a szakmai közvéleménnyel való megismertetése sürgető. Az interdiszciplináris funkciónak megfelelően a vizsgálat indoklásának és az érvelés módjának explicitnek kell lennie. A szerző a másutt való közlés jogát megtartja és 70 különnyomatot kap. A szerkesztés, a hivatkozások és az irodalomjegyzék formájára nézve a megjelent számok szolgáljanak mintául.

Stúdium

Megvásárolható vagy
utánvétellel megrendelhető:

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
Budapest V. Váci u. 22. 1052
Tel.: 185-680, 185-881

Könyvtárak megrendelhetik az "Új Könyvek" alapján a Könyvértékesítő Vállalatnál, 1391 Budapest, Postafiók 204.

ISSN 0237-4226

Hozott anyagról sokszorosítva

8717369 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

